

A Comparative Analysis of the Doctrine of Indirect Perpetration in the Iranian Legal System and the ICC Jurisprudence

Saeed Ghaedi ¹, Behzad Razavifard ², Morteza Rasteh ³

1. PhD Student of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Administrative Laws and Judicial Sciences, Tehran, Iran; (Corresponding Author) Email: saeedghaedilaw@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allamah Tabatabaei University, Tehran, Iran; Email: bzoudlaw.110@gmail.com
3. MSc in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Chalous Branch, Islamic Azad University, Mazandaran, Iran; Email: morteza.rasteh313@gmail.com

Abstract

Received:
2025/05/19
Revised:
2025/08/01
Accepted:
2025/07/17
Published online:
2026/03/28

The doctrine of indirect perpetration, designated in Iranian legal doctrine as the *fā'il-i ma'navī* and in the jurisprudence of the International Criminal Court as the *indirect perpetrator* or the *mastermind of a crime*, remains one of the most significant yet theoretically contested forms of individual criminal responsibility. This article undertakes a comparative analysis of this criminal law institution within the Iranian legal system and the regime established under the Rome Statute of the ICC, employing a descriptive-analytical methodology to identify and examine the principal points of convergence and divergence between the two systems. The findings indicate that, on the one hand, the commission of a crime through the instrumentality of another, whether by means of innocent or guilty agency, the requirement of legal and practical authority over the physical perpetrator, conceptualized in the jurisprudence of the Court through the criterion of effective control over the crime, the necessity of a causal nexus between the conduct of the indirect perpetrator and the criminal result, and the requirement of the mental elements of intent and knowledge, constitute significant manifestations of the common aspects of the doctrine in the two legal orders. On the other hand, the acceptance of indirect perpetration as a general doctrine under Article 25(3)(a) of the Rome Statute, in contrast to its fragmented and non-generalized recognition in Iranian criminal law; the requirement of a positive act by the indirect perpetrator under Iranian law, as opposed to the possibility of committing international crimes by omission within the jurisdiction of the Court; the adoption of a subjectivist approach and the imposition of equal punishment upon the indirect perpetrator and the physical perpetrator in the jurisprudence of the Court, in contrast to the mixed approaches to the criminal liability of the indirect perpetrator in the Iranian system, which alternate between subjectivist and objectivist orientations depending on the statutory context; and, finally, the unfeasibility of punishing the indirect perpetrator in Iranian law in the absence of a specific statutory provision and the inapplicability of alternative responsibility-generating institutions such as leadership of an organized criminal group or accessorial liability, present the most prominent manifestations of the divergences between the two systems. The study concludes with a recommendation that the Iranian legislature formally recognize the doctrine of indirect perpetration as a distinct and general legal institution, thereby remedying the existing normative fragmentation and aligning Iranian criminal law more closely with contemporary developments in international criminal law.

Keywords: Indirect Perpetrator; Innocent and Guilty Agency; Effective Control over the Crime; Mens Rea; Criminal Responsibility; Iranian Criminal Law; International Criminal Court.

How To Cite: Ghaedi, S, Razavifard, B & Rasteh, M. (2026). A Comparative Analysis of the Doctrine of Indirect Perpetration in the Iranian Legal System and the International Criminal Court, *Comparative studies on Islamic and Western Law*, 13(1), 251-290. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.12984.2665>

Extended Abstract

The concept of the indirect perpetrator (designated in Iranian legal doctrine as the *fā'il-i ma'navī* and in ICC jurisprudence as the indirect perpetrator or mastermind of a crime) represents one of the most significant yet theoretically contested forms of individual criminal responsibility. This study undertakes a comparative analysis of this institution within the Iranian legal system and the regime established under the Rome Statute, employing a descriptive-analytical methodology and drawing upon statutory provisions, jurisprudential sources, the case law of the ICC and the ad hoc international criminal tribunals, and doctrinal writings. The overarching objective is to provide a systematic framework for understanding how each legal order conceptualizes, structures, and sanctions the individual who orchestrates the commission of a crime through the instrumentality of another. The starting point of the analysis is the recognition that, in both systems, the indirect perpetrator does not personally intervene in the physical execution of the criminal act, but causes the crime to be committed by another. This constitutes the most fundamental point of convergence. Article 494 of the Iranian Islamic Penal Code of 2013 defines direct perpetration, yet no corresponding statutory definition of the indirect perpetrator is provided, and the concept has not been adopted as a general theory of criminal responsibility. Its partial and fragmented acceptance is discernible in scattered provisions across the Islamic Penal Code and the Penal Code of 1996. Conversely, Article 25(3)(a) of the Rome Statute expressly provides for criminal responsibility where a person commits a crime "through another person, regardless of whether that other person is criminally responsible," elevating indirect perpetration to a general principle - the first major point of divergence. A central element of the material act (*actus reus*) in both systems is the commission of the crime through the instrumentality of another. Both recognize two distinct models: innocent agency, where the physical perpetrator lacks criminal responsibility or *mens rea*, and guilty agency, where the physical perpetrator is a fully responsible actor. In Iranian law, the innocent agency model is exemplified by Article 128 of the Islamic Penal Code, treating a person using a minor as an instrument as liable to the maximum punishment, and Article 272, deeming a person removing property through a lunatic, an undiscerning minor, an animal, or any inanimate instrument to be the direct perpetrator. The guilty agency model finds expression in Article 621 of the Penal Code of 1996, criminalizing abduction whether committed personally or through another, and Article 578, penalizing both the official who administers torture and the superior who orders it. The Rome Statute expressly accommodates both models, affirmed in *Katanga*. A further critical convergence lies in the requirement of effective control over the commission of the crime. In Iranian law, this is framed in terms of legal and practical authority (*iqtidār-i qānūnī va 'amālī*), reflected in provisions addressing superior-subordinate relationships. The ICC articulates this through the doctrine of effective control over the crime, elaborated in *Lubanga*, *Katanga*, and *Ntaganda*, requiring such control that the indirect

perpetrator's will substitutes for that of the executor. Key variables include the nature of the organization (i.e., its hierarchical structure and capacity for replacing recalcitrant members) and the manner of control, including the power to issue orders and prevent crimes. Recent arrest warrants against Vladimir Putin, Benjamin Netanyahu, Yoav Gallant, and the Taliban leadership represent the most authoritative contemporary applications. In Iranian law, a comparable concept is found in *sardastigī* (leadership of an organized criminal group) under Article 130 of the Islamic Penal Code. However, whereas the Court's control test is tied to an organized hierarchical apparatus, Iranian law does not necessarily require such a structure. The institutions of duress (*ikrāh*) and excusable mistake under Articles 151 and 159 also function to transfer responsibility to the indirect perpetrator. Regarding the mental element (*mens rea*), both systems require, as a general rule, intent and knowledge. Article 144 of the Islamic Penal Code and Article 30 of the Rome Statute each establish that, for crimes requiring a specific result, the indirect perpetrator must either intend that result or be aware that it will occur in the ordinary course of events. A notable divergence is that Article 30(3) of the Rome Statute expressly defines knowledge as "awareness that a circumstance exists or a consequence will occur in the ordinary course of events," and provides that the terms "know" and "knowingly" shall be construed accordingly. Iranian law contains no equivalent statutory definition, though it is doctrinally accepted that the indirect perpetrator must subjectively appreciate the certainty or probability of the criminal outcome. The Ntaganda judgment illustrates this, the Trial Chamber having found that the accused's awareness of child soldiers within his personal guard sufficed to establish the requisite knowledge. A further distinction pertains to the form of prohibited conduct. Under Iranian law, the indirect perpetrator's conduct must invariably be a positive act; liability cannot be predicated upon omission. Under the Rome Statute, certain crimes (such as extermination or inflicting conditions of life calculated to bring about a group's physical destruction) may be committed by omission. The type and extent of criminal responsibility likewise reveal both shared ground and divergence. The ICC, adhering to a subjectivist approach, treats the indirect perpetrator as a principal offender with the same range of punishment as the direct perpetrator. In Iranian law, a mixed approach prevails. Where specific provisions equate the indirect with the direct perpetrator, the subjectivist approach is adopted. Where the indirect perpetrator fulfils the criteria of leadership under Article 130, a hybrid model applies: for *ta'zīrī* offences (requiring discretionary punishment), the subjectivist approach is followed and the leader is sentenced to the maximum punishment for the most severe crime committed by the group's members; for crimes entailing *ḥadd* (fixed punishment), *qiṣāṣ* (retaliation in kind), or *diya* (blood money), the leader is sentenced to the maximum punishment prescribed for assistance, reflecting an objectivist orientation. Where the conduct corresponds to the material elements of assistance, liability is determined on an objectivist basis under Articles 126 and 127. Crucially, where no specific provision, no leadership role, and no accessorial conduct can be established, the principle of legality precludes punishment of the indirect perpetrator in

Iranian law, leaving a lacuna that may result in impunity. The study recommends that the Iranian legislature, drawing upon the Rome Statute model, formally recognize the indirect perpetrator as a distinct legal institution and provide for a general theory of indirect perpetration. Such reform would entail adopting a uniform subjectivist approach to punishment, expressly recognizing commission through both innocent and guilty agency, and treating the exploitation of non-responsible or good-faith actors as an aggravating circumstance, thereby remedying the existing normative fragmentation and aligning Iranian criminal law with contemporary developments in international criminal law.

Keywords: Indirect Perpetrator; Innocent and Guilty Agency; Effective Control over the Crime; Mens Rea; Criminal Responsibility; Iranian Criminal Law; International Criminal Court.

واکاوی وجوه تشابه و تمایز «فاعل معنوی جرم» در نظام حقوقی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی

سعید قائدی^۱، بهزاد رضوی فرد^۲، مرتضی راسته^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه علوم قضایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: saeedghadilaw@gmail.com
 ۲. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: bzoudlaw.110@gmail.com
 ۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران. رایانامه: morteza.rasteh313@gmail.com

چکیده

فاعل معنوی در حقوق ایران و دیوان کیفری بین‌المللی تحت عنوان مرتکب غیرمستقیم و مغز اندیشنده جرم شناخته شده و یکی از اشکال مسئولیت کیفری فردی است. بررسی تطبیقی این نهاد کیفری در نظام‌های حقوقی یاد شده، ما را به مهم‌ترین و برجسته‌ترین وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها رهنمون می‌سازد. از این رو، نوشتار حاضر با روش توصیفی تحلیلی، به دنبال استخراج و تحلیل جلوه‌های تشابه و تمایز فاعل معنوی در نظام حقوقی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که از یک سو، ارتکاب جرم به وسیله دیگری از طریق عاملیت با تقصیر و عاملیت بی‌تقصیر، داشتن اقتدار قانونی و عملی که رویه دیوان کیفری بین‌المللی آن را با معیار کنترل مؤثر جنایت تبیین می‌نماید، وجود رابطه سببیت بین رفتار فیزیکی با نتیجه یا رفتار مجرمانه و ضرورت وجود عناصر قصد و آگاهی، نمودهای مهم از وجوه اشتراک فاعل معنوی در نظام‌های حقوقی ایران و دیوان است. از سوی دیگر، پذیرش فاعل معنوی به عنوان یک دکنترین در اساسنامه دیوان و عدم پذیرش عمومیت آن در حقوق کیفری ایران، ارتکاب فعل مثبت از سوی فاعل معنوی در ایران و امکان تحقق جنایات بین‌المللی با ترک فعل، پذیرش نظریه ذهنی‌گرایی و کیفر یکسان فاعل معنوی با مباشر مادی در دیوان و اتخاذ رویکردهای مختلط در مسئولیت کیفری فاعل معنوی در نظام ایران و سرانجام، عدم امکان مجازات فاعل معنوی در ایران در صورت فقدان نص خاص و عدم شمول نهادهای مسئولیت‌ساز همانند سردستگی و معاونت در جرم، جلوه‌هایی از وجوه افتراق فاعل معنوی در نظام‌های حقوقی ایران و دیوان محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: فاعل معنوی، عاملیت با تقصیر و بی‌تقصیر، کنترل مؤثر جنایت، رکن معنوی، مسئولیت کیفری.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۹

تاریخ اصلاح:

۱۴۰۴/۰۵/۱۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۱۲

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۵/۰۱/۰۸

استناد: قائدی، سعید؛ رضوی فرد، بهزاد و راسته، مرتضی (۱۴۰۵). واکاوی وجوه تشابه و تمایز «فاعل معنوی جرم» در نظام حقوقی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی، *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۱۳(۱)، ۲۹۰-۲۵۱. 12984.2665. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.12984.2665>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه قم © نویسندگان

مقدمه

کسانی که در وقوع جرائم مداخله دارند، به مرتکبین فردی (فاعل جرم) و جمعی (شرکای جرم) قابل تقسیم هستند. فاعل جرم شخصی است که رفتار مجرمانه را مستقیم یا به طور غیرمستقیم و به واسطه دیگری (فاعل معنوی)، انجام می دهد (منصورآبادی، ۱۴۰۱: ۲۱۴). ماده ۴۹۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، با اشاره موجز به مباشر مادی، آن را این گونه تعریف کرده است: «مباشرت آن است که جنایت مستقیماً توسط خود مرتکب واقع شود». در این قانون تعریفی از فاعل معنوی ارائه نگردیده است و به عنوان یک نظریه عمومی پذیرفته نشده و همچنان ناشناخته مانده است. باین حال، در موادی از قانون یاد شده و بخش تعزیرات آن مصوب ۱۳۷۵، پذیرش نسبی آن مورد توجه قرار گرفته است.^۱

در حقوق کیفری بین المللی، ماهیت و شیوه ارتکاب جنایات بین المللی به گونه ای است که اغلب در قالب طراحی و تدارک و از سوی افراد متنفذ دولتی و مقامات عالی رتبه، به ویژه فرماندهان نظامی (آمران)، از طریق زیردستان یا اشخاص مادی، در سطح گسترده ای ارتکاب می یابد. به منظور احراز مسئولیت کیفری مقامات مافوق و تعیین مجازات متناسب، ارائه معیاری دقیق برای اجرای عدالت کیفری ضروری است. با وجود این، اساسنامه های دادگاه های کیفری بین المللی برای یوگسلاوی سابق^۲ و رواندا^۳ و اساسنامه های مراجع کیفری بین المللی شده (مختلط یا هیبرید) شامل دادگاه ویژه برای سیرالئون^۴ و شعب ویژه در دادگاه های کامبوج،^۵ در مقام تبیین الگوهای انتساب مسئولیت کیفری، به طور کلی به «ارتکاب»^۶ جرم اشاره می کنند (روبو، ۱۴۰۳: ۷۳۶-۶۷۳). این در حالی است که ارتکاب جرم از طریق گماردن اشخاص،^۷ که

۱. مواد ۱۲۸ و ۲۷۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و مواد ۵۷۵، ۵۷۸، ۵۷۹ و ۶۲۱ همین قانون بخش تعزیرات مصوب ۱۳۷۵؛ که در ادامه تحلیل می گردد.

2. International Criminal Tribunal for Yugoslavia (ICTY).

3. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR).

4. Special International Court for Sierra Leone.

5. International Criminal Court of Cambodia.

6. Committing

7. Hiring Individuals to Commit Crimes.

به «مباشر غیر مستقیم»^۱ و مغز متفکر جرم (غلامی و بحیرایی، ۱۳۹۶: ۸) تعبیر می‌شود، مفهومی است که از دیرباز در بسیاری از نظام‌های حقوقی به رسمیت شناخته شده است (Stahan, 2015: 538).

برخلاف دادگاه‌های موردی، بند «الف» از فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی^۲ به صراحت فاعل معنوی را پیش‌بینی کرده است. به موجب فراز ۳ این اساسنامه: «یک شخص باید از نظر کیفری مسئول شناخته و برای جنایات ارتكابی تحت صلاحیت دیوان مجازات شود، اگر الف. به طور انفرادی یا به اتفاق شخص دیگر یا از طریق شخص دیگر مرتکب جنایت شود...». از سوی دیگر، برخی از توصیف‌های انتساب مسئولیت در جنایات مشمول صلاحیت دیوان از جمله جنایت تجاوز، در چارچوب یک طرح یا سیاست قرار می‌گیرند و ناظر به رهبران نظامی و سیاسی است که در جایگاه کنترل و هدایت، رفتار تجاوزکارانه را برنامه‌ریزی، آماده‌سازی، آغاز و اجرا کرده‌اند (روبو، ۱۴۰۳: ۷۵۱). بدین سان برای ارتکاب جنایات موضوع صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی،^۳ ضروری نیست که رفتار فیزیکی جرم به طور مستقیم انجام شود و اگر جرم از سوی شخص دیگری که از آن به عنوان ابزاری برای ارتکاب جرم استفاده شده است، ارتکاب یابد، برای احراز مسئولیت کیفری فردی کافی است (Eser, 2002: 791). بنابراین در دیوان، دکترین «فاعل معنوی» به عنوان یک نظریه عمومی برای جنایات مشمول صلاحیت آن، مورد پذیرش قرار گرفته است.

در حقوق کیفری ایران پیرامون ماهیت عمل فاعل معنوی و ارتباط آن با مفاهیم مشابه اتفاق نظر وجود ندارد. برخی ماهیت عمل فاعل معنوی را ذیل عنوان «معاونت»^۴ قرار می‌دهند (الهام و برهانی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۳۳۱). دسته‌ای به تبعیت از فقه این عنوان را ذیل اصطلاح «سبب اقوی از مباشر» بحث می‌کنند (منصورآبادی، ۱۴۰۱: ۲۱۷). نگارندگان، فاعل معنوی را نهادی مستقل از عناوین یادشده می‌دانند. در رد نظریه معاونت می‌توان گفت: نخست، معاونت در جرم به موجب تبصره ماده ۱۲۶ قانون مجازات اسلامی، نیازمند وحدت قصد صریح در اصل وقوع جرم و کیفیات مشدده آن است، درحالی که در تمامی مصادیق

1. Indirect Perpetrator

۲. زین پس و به منظور رعایت اختصار، «اساسنامه» ذکر می‌شود.

۳. برای مطالعه تفصیلی جنایات مشمول صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی و مجازات آن‌ها، ر.ک: (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۶۵-۹۱؛ طهماسبی، ۱۳۹۵: ۲۷۴-۱۹۴).

4. Counsellor

فاعل معنوی و اوصاف مشدده آن ضرورتی به وحدت قصد نیست، برای مثال فردی دستور آدم‌ربایی را به دیگری می‌دهد، حال از نگاه قانون‌گذار طبق ماده ۶۲۱ کتاب پنجم قانون مزبور، هر دو مستحق مجازات یکسان هستند و تفاوتی نمی‌کند که مباشر به عنف یا تهدید (به موجب ماده ۱ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری ۱۳۹۹) آدم‌ربایی کرده است یا بدون آن. اما در موارد معاونت باید مجازات خفیف‌تر یعنی معاونت در آدم‌ربایی غیرمشدد در نظر گرفت؛ دوم، رفتار مادی معاونت در جرم، محصور در ماده ۱۲۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است و افعال فاعل معنوی غیر از این موارد است (غلامی و بحیرایی، ۱۳۹۶: ۱۶)؛ سوم، فاعل معنوی غیر از محرک جرم یا معاون است. زیرا به جهت داشتن اقتدار مادی یا معنوی،^۱ اگر او از ارتکاب جرم منصرف شود، مباشر مادی نیز منصرف خواهد شد.

این اقتدار فاعل معنوی، مباشر را تحت هدایت و کنترل قرار می‌دهد. درحالی که در معاونت، مباشر مادی به نام و حساب خود، دست به ارتکاب جرم می‌زند و معاون نقش مرتکب فرعی دارد، به طوری که بدون مساعدت او، مرتکب اصلی می‌تواند از معاونت شخص دیگر استفاده کند (ساک و شیایزی، ۱۳۹۶: ۴۱۸)؛ چهارم، فاعل معنوی جرم از سوءاستفاده کننده از قدرت متمایز است، چه آنکه در سوءاستفاده از قدرت، مباشرت مستقیم به دلیل احترام و ارادتمندی و یا آسیب‌پذیری به نام و به حساب خود مرتکب جرم می‌شود، اما در دستور به ارتکاب جرم مأمور به دلیل التزام (قانونی، قراردادی یا عرفی) به رعایت دستورات آمر، جرم را به نام و به حساب دستوردهنده انجام می‌دهد؛ پنجم، فاعل معنوی در مصداق مدیریت در ارتکاب جرم از معنای جرم به شیوه ارائه طریق ارتکاب جرم متفاوت است. زیرا در ارائه طریق، معاون جرم بدون هدایت و کنترل فاعل مادی، تنها نحوه ارتکاب جرم را به وی اعلام می‌کند و ابتکار عمل حین ارتکاب جرم نیز با فاعل مادی است. اما فاعل معنوی در مدیریت ارتکاب جرم علاوه بر آنکه شیوه ارتکاب جرم را به مباشر اصلی توضیح می‌دهد، ارتکاب جرم کاملاً تحت هدایت و کنترل مباشر معنوی و ابتکار عمل در ارتکاب جرم با او است و منافع مادی و غیرمادی جرم به او می‌رسد (اردبیلی و فروتن، ۱۳۹۵: ۱۶). پیرامون نظریه سبب اقوی از مباشر بودن فاعل معنوی، باید بیان نمود که سبب اقوی از مباشر مفهومی است منبعث از فقه

۱. در ادامه، ذیل مبحث «کنترل مؤثر جنایت» تشریح خواهد شد.

جزایی، درحالی که فاعل معنوی برگرفته از حقوق جزای عرفی است، قانون گذار از یک سو، در فصل دیات که اغلب نصوص آن فقهی است به سبب اقوی اشاره نموده و از سوی دیگر در تعزیرات، عمده مواد مرتبط با فاعل معنوی را از حقوق جزای فرانسه یا عرفی اقتباس کرده است. به همین دلیل گاهی این عناوین از حیث مفهومی هم پوشانی دارد، اما به عنوان یک قاعده کلی می توان گفت که هر جا مقنن از اصطلاح سبب اقوی از مباشر بهره گرفته، غرض انتقال ضمان و ایجاد مسئولیت مدنی است.^۱ در این موارد، شخصی که عامل مسئول یا غیرمسئولی را به عنوان واسطه ای برای ارتکاب جرم قرار می دهد، فاعل معنوی محسوب می شود. این دیدگاه مورد پذیرش اداره کل حقوقی قوه قضائیه قرار گرفته و در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۱/۱۵۸ مورخ ۱۴۰۱/۰۵/۱۰ مقرر داشته است: «... صرف تمارض شخص مشمول مقررات نظام وظیفه که منجر به اشتباه پزشک در تصدیق نامه برای معافیت از خدمت شود، فاقد وصف کیفری است و رفتار فرد مذکور از شمول ماده ۱۲۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ که ناظر به مباشر یا فاعل معنوی است، تخصصاً خارج است».

در اساسنامه دیوان کیفری بین المللی،^۲ معاونت در ارتکاب جنایات بین المللی از فاعل معنوی جدا شده و هر یک، نهاد مستقلی محسوب می شوند. به موجب بندهای «ب» و «پ» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، یک شخص معاون در جنایات مشمول صلاحیت دیوان شناخت می شود، زمانی که: «ب. دستور،^۳ تشجیع^۴ یا ترغیب^۵ به ارتکاب جنایت را انجام داده باشد؛ پ. با هدف مساعدت در ارتکاب جنایت، کمک مادی یا معنوی^۶ کند، یا به شکل دیگری از جمله با فراهم آوردن اسباب ارتکاب جنایت در ارتکاب یا شروع به ارتکاب آن مساعدت کند». باین حال، لازم به توضیح است که برابر بند «ب» اخیر همانند اساسنامه های دادگاه های کیفری بین المللی برای یوگسلاوی سابق و رواندا، گاهی فاعل معنوی به طور صریح «دستور» به ارتکاب جرم

۱. نک: ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

۲. زین پس و به منظور رعایت اختصار، «دیوان» ذکر می شود.

3. Orders
4. Solicits
5. Induces
6. Aids

به وسیله شخص دیگر می‌دهد. در این گونه موارد به جهت ارتکاب جرم از طریق دیگری، در جنایات موضوع صلاحیت دیوان،^۱ باید معیار دیگری برای تشخیص نوع رفتار و انتساب مسئولیت کیفری در نظر گرفته شود. این معیار همان «کنترل مؤثر جنایت» است که به موجب آن، اراده دستور دهنده جایگزین اراده مرتکب جرم می‌شود و ضابطه‌ای برای تفکیک رفتار فاعل معنوی از معاونت در ارتکاب جنایات بین‌المللی است. این امر در پرونده لوبانگا^۲ و بمبا^۳ مدنظر قرار گرفته و در مباحث آتی بدان پرداخته خواهد شد.

توجیه مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر بر اساس فاعل معنوی نیز مردود است. در حقوق ایران، تأسیس اخیر تحت عنوان فاعل میانجی در ماده ۱۴۲ قانون مجازات اسلامی^۴ پذیرفته شده است. رفتار فاعل معنوی در نظام حقوقی ایران از طریق فعل مثبت و تنها در جرائم عمدی معنا می‌یابد، اما ترک فعل در جرائم غیر عمد، یکی از ارکان مسئولیت کیفری ناشی از رفتار غیر است. به بیان دیگر، فاعل میانجی به دلیل ترک فعل، مسئول ناشی از رفتار دیگری است، ولی فاعل معنوی به دلیل فعل ارتكابی، مسئول ناشی از رفتار خویش است. این امر طبق اساسنامه دیوان به گونه دیگری است؛ زیرا برخی از جنایات موضوع صلاحیت دیوان از طریق ترک فعل نیز ارتکاب می‌یابند. برای نمونه امکان تحقق نسل‌کشی^۵ از طریق تحمیل عمدی شرایط زیستی نامناسب در پی خودداری از بازسازی مناطق تخریب‌شده یا مساعدت به آسیب دیدگان، وجود دارد (میر محمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۰۵).

دکترین فعالیت مجرمانه مشترک^۶ به عنوان یکی از مهم‌ترین اشکال مسئولیت کیفری در حقوق بین‌الملل کیفری نیز یکی از مفاهیم مهم و نزدیک به تئوری فاعل معنوی است. متناسب بودن این شکل از مسئولیت با شیوه ارتکاب جنایات بین‌المللی که اغلب به صورت گروهی و بر اساس طرح و برنامه مشترک و با حضور

۱. همان گونه که ذکر شد ارتکاب جنایات بین‌المللی به وسیله دیگری در اساسنامه دادگاه‌های موردی، پیش‌بینی نگردیده بود. به همین دلیل، اساساً با دو الگوی «دستور» و «ارتکاب جرم از طریق گماردن اشخاص»، روبه‌رو نمی‌باشیم.

2. Lubanga

3. Bomb

۴. «مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، تنها در صورتی ثابت است که شخص به‌طور قانونی مسئول اعمال دیگری باشد یا در رابطه با نتیجه رفتار ارتكابی دیگری، مرتکب تقصیر شود».

5. Genocide

6. Joint Criminal Enterprise

مقامات مافوق به عنوان رهبر یا هدایت گر ارتکاب می یابند، از دلایل اهمیت این نظریه است. مسئولیت کیفری جمعی در پرتو کانون مجرمانه مشترک، برای نخستین بار در دادگاه یوگسلاوی و در پرونده تجدیدنظرخواهی تادیچ^۱ ظهور نمود. این شعبه بر این اعتقاد است که مفهوم مباشرت در ارتکاب جرم، فراسوی ارتکاب مادی جرم، تلویحاً ارتکاب جرم بر اساس مداخله در یک اقدام مشترک را نیز در برمی گیرد (یوسفیان، ۱۳۹۳: ۲۷۱). از منظر این دادگاه، فعالیت مجرمانه مشترک به سه دسته متمایز از یکدیگر قابل تفکیک است: دسته نخست، اقدامات مجرمانه مشترک اصلی (مبنایی)^۲ که بر اساس آن، همه افراد گروه بر مبنای هدفی مشترک عمل می کنند، قصد ارتکاب جرم واحدی دارند و یک یا چند نفر از آنان عملاً جرم موردنظر را انجام می دهد. دسته دوم، اقدامات مجرمانه سیستماتیک (نظام مند)^۳ که مبتنی بر وجود یک سیستم مجرمانه سازمان یافته مثل اردوگاه های کار اجباری^۴ است. عنصر کلیدی این گونه اقدامات، وجود ساختار نهادی است که از آن به عنوان «نظام سوء رفتار»^۵ یا «نظام سرکوب»^۶ یاد می شود. گونه سوم، اقدامات مجرمانه مشترک گسترده (موسع)^۷ است که اعضای گروه هدف مشترکی برای ارتکاب جرم دارند، اما یک یا چند نفر، فراتر از هدف رفته و مرتکب جرمی خارج از برنامه مشترک می شوند، اما جرم مزبور نتیجه طبیعی و قابل پیش بینی آن طرح مشترک محسوب می شود (ICTR, 2006: para. 158).^۸

برخی معتقدند که بند «ت» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، ناظر به فعالیت مجرمانه مشترک است (جانی پور و لادمخی، ۱۳۹۳: ۱۴۵) که به موجب آن: «یک شخص باید از نظر کیفری مسئول شناخته و برای جنایات ارتكابی تحت صلاحیت دیوان مجازات شود اگر: ... ت. به هر شیوه دیگری در ارتکاب یا شروع به ارتکاب جنایت توسط گروهی از اشخاص که برای تحقق هدف مشترکی عمل می کنند، نقش داشته باشد. چنین

1. Duško Tadić

2. Basic Joint Criminal Enterprise

3. Systemic Joint Criminal Enterprise

۴. در همین زمینه، دادگاه تجدیدنظر در قضیه تادیچ به پرونده «اردوگاه کار اجباری داخائو» و نیز پرونده «بلسن» در آلمان نازی اشاره داشته است. در پرونده اخیر، متهمان ۴۵ نفر بودند که در اردوگاه های کار اجباری برگن بلسن و آشویتس فعالیت داشتند.

5. System of ill-treatment

6. System of Repression

7. Extended Joint Criminal Enterprise

8. Also See: (ICTR, 2004: para. 463; ICTY, 2005: para. 82; ICTY, 2006: para. 879).

نقشی باید عامدانه بوده باشد و باید یا: ۱. با هدف پیشبرد فعالیت مجرمانه یا هدف مجرمانه گروه صورت گرفته باشد؛ یا ۲. با اطلاع از قصد گروه در ارتکاب جنایت صورت گرفته باشد». با این حال، گفتنی است که چهارچوب رویه قضایی دیوان تا حدود زیادی از این شکل از مسئولیت کیفری فاصله گرفته و جای خود را به دکرین کنترل جنایت داده است (رشنودی و اردبیلی، ۱۳۹۷: ۲۲). شعبه مقدماتی دیوان در پرونده لوبانگا با استناد به معیار اخیر، به صراحت به بند «الف» از فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه استناد می‌کند و تنها افرادی را به عنوان مباشران اصلی مسئول می‌شناسد که منفرداً یا به اتفاق دیگران، کنترل عملیات مجرمانه را برعهده داشته‌اند. دیوان به‌طور ضمنی، بند «ت» ماده مزبور را پایین‌ترین سطح مشارکت مادی در جرم می‌داند که حتی نیازی به اثبات مهم بودن مداخله متهم در جنایت ارتكابی نیست و نشان می‌دهد که این بند فقط برای پوشاندن خلأ بندهای قبلی است. به این ترتیب، دیوان بر اساس بند «الف»، به ارتکاب جنایت به‌طور انفرادی (مباشر مادی)، یا به اتفاق شخص دیگر (شرکا) یا از طریق شخص دیگر (فاعل معنوی) اشاره می‌کند که همگی از مسئولیت یکسانی برخوردار بوده و مرتکب اصلی جنایت شناخته می‌شوند.

در اندیشه حقوقی ایران و کتب حقوق جزای عمومی، فاعل معنوی جزء اشاره‌ای گذرا، چندان مورد بررسی قرار نگرفته است. این خلأ در بررسی تطبیقی این نهاد با سایر نظام‌های حقوقی، به‌ویژه با اساسنامه و آرای دیوان کیفری بین‌المللی، برجسته است. بر این اساس، آنچه نگاشته فرارو را از متون مشابه متمایز ساخته و به خوانشی نوآورانه تبدیل کرده است، استخراج وجوه اشتراک و افتراق فاعل معنوی جرم در نظام حقوقی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی است. برای نیل به این هدف، با روش توصیفی تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، کوشیده می‌شود تا جلوه‌های تشابه و تمایز از طریق پاسخ به پرسش‌های زیر به‌صورت مزجی دسته‌بندی و تحلیل گردد: ارتکاب جرم از طریق دیگری، چگونه صورت می‌گیرد و نیازمند چه معیاری است؟ آیا مباشر مادی جرم، لزوماً شخصی غیرمسئول است؟ احراز مسئولیت کیفری فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران و دیوان به چه ارکانی بستگی دارد؟ نوع و دامنه مسئولیت کیفری فاعل معنوی، چگونه تعیین می‌شود؟ به‌منظور بررسی عمیق موضوع، این پژوهش ارکان فاعل معنوی و نوع و دامنه مسئولیت کیفری آن را در بندهای آتی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد.

۱. ارتکاب جرم از طریق دیگری

بارزترین وجه اشتراک فاعل معنوی در نظام حقوقی ایران و دیوان آن است که فرد، شخصاً در ارتکاب رفتار مادی جرم دخالتی ندارد و دیگران را وادار به ارتکاب جرم می‌کند.^۱ به بیان دیگر، «تعدد اشخاص»^۲ و ارتکاب جرم با واسطه دیگری، یکی از اجزای عنصر مادی به شمار می‌آید (اردبیلی، ۱۳۹۳: ج ۲، ۷۵؛ میر محمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۷). در این مورد نکته قابل ذکر آن است که از یک سو، هرچند در حقوق کیفری بین‌المللی، با توجه به ماهیت بین‌المللی جرائم محتمل است در اکثر موارد اقدام مجرمانه ترکیبی سیاسی و نظامی داشته باشد، اما لزومی ندارد مجموعه‌ای از اشخاص، در ساختار نظامی، سیاسی یا اداری، سازمان‌دهی شده باشند (ICTR, 2004: para. 14). از سوی دیگر، حضور مقامات سیاسی، قضایی، نظامی یا شخص عادی به‌عنوان فاعل معنوی در صحنه جرم ضروری نیست (ICC, 2008: para. 496).

در حقوق کیفری ایران، این رکن در مواد مختلفی مورد توجه قرار گرفته است. ماده ۶۲۱ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ مقرر داشته است: «هر کس به قصد مطالبه وجه یا مال یا به قصد انتقام یا به هر منظور دیگری... شخصاً یا توسط دیگری شخصی را برباید یا مخفی کند...». ماده ۵۷۸ این قانون نیز بیان می‌دارد: «هر یک از مستخدمین و مأمورین قضایی یا غیرقضایی دولتی برای اینکه متهمی را مجبور به اقرار کند او را اذیت و آزار بدنی نماید علاوه بر قصاص یا پرداخت دیه، حسب مورد به حبس از شش ماه تا سه سال محکوم می‌گردد و چنانچه کسی در این خصوص دستور داده باشد...». در همین زمینه، بند «الف» از فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، فاعل معنوی را پیش‌بینی و اشخاصی را که به نحو انفرادی یا به اتفاق شخص دیگر یا از طریق شخص دیگر مرتکب جنایت شود، سزاوار کیفر شناخته است.^۳ این مسئولیت در برخی از جنایات موضوع صلاحیت دیوان که عمدتاً یا اغلب از سوی مقامات و از طریق آمریت آن‌ها از سوی زیردستان و مادون رخ می‌دهد، برجسته است. برای نمونه، به‌موجب بند «ذ» فراز ۲ ماده ۷ اساسنامه،

1. The Commission of a Crime by other Persons.

2. Multiplicity of Persons

۳. نظام حقوقی آلمان نقش مهمی به‌عنوان الگوی نظام حقوقی بین‌الملل کیفری ایفا می‌کند. دکتربین فاعل معنوی و مشارکت، از اشکال شناخته شده مسئولیت کیفری در این نظام هستند که به دیوان کیفری بین‌المللی منتقل شده‌اند. در این نظام، شخص مداخله‌کننده در ارتکاب جرم تنها هنگامی معاون محسوب می‌شود که امکان اثبات مباشرت او در جرم وجود نداشته باشد (Jain, 2013: 847).

نابودسازی اجباری اشخاص^۱ به عنوان مصداقی از جنایت علیه بشریت به معنی دستگیر کردن، بازداشت یا ربایش افراد توسط یک دولت یا سازمان سیاسی یا با مجوز، حمایت یا رضایت آنهاست؛ درحالی که هیچ اطلاعاتی در مورد سرنوشت این افراد یا محل نگهداری آنها داده نمی‌شود.^۲

با توجه به مواد مرتبط در قانون مجازات اسلامی و در تبیین نحوه ارتکاب جرم، باید بیان نمود که رفتار مجرمانه فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران همواره فعل^۳ است و تارک فعل نمی‌تواند مغز متفکر جرم باشد. این امر در خصوص جنایات بین‌المللی مقرر در اساسنامه صدق نمی‌کند^۴ و امکان تحقق این جنایات با ترک فعل^۵ وجود دارد (میر محمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۸) که ازجمله می‌توان از نابودسازی یا ریشه‌کن کردن^۶ به عنوان مصداقی از جنایت علیه بشریت^۷ نام برد. از سویی، کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو در مواردی تعهداتی را بر عهده دولت‌های در حال جنگ (همانند غیرنظامیان، زنان و کودکان، مناطق مورد حمایت و امثال آنها) گذاشته‌اند^۸ و از آنجا که اصول مسلم حقوق منازعات مسلحانه، بر اساس ماده ۲۱ اساسنامه، جزء حقوق قابل اجرا از سوی دیوان شناخته می‌شود، عدم اجرای این تعهدات می‌تواند جنایت جنگی^۹ محسوب شود و بر اساس ماده ۸ اساسنامه، قابل رسیدگی توسط دیوان باشد.

با وجود این تمایز، رفتار فاعل معنوی در هر دو نظام حقوقی باید قبل از ارتکاب جرم و برای آن باشد و در عالم واقع نیز جرم یا آسیب مجرمانه^{۱۰} محقق گردد.^{۱۱} به عبارت دیگر، رفتار فاعل معنوی اصولاً مقید به نتیجه است و تا زمانی که مباشر مادی مرتکب رفتار مجرمانه نشود و یا میان رفتار فاعل معنوی و آسیب

1. Enforced Disappearance of Persons.

۲. مشابه این جرم با ارکان متفاوت در ماده ۵۷۵ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات ۱۳۷۵ آمده است.

3. Act

۴. اگرچه قبل از پیش‌نویس نهایی اساسنامه، میان دولت‌ها در مورد ترک فعل به دلیل معضل احراز رابطه سببیت، اتفاق نظر نبود.

5. Omission

6. Extermination: Killing by the accused within of mass killing known to the accused.

7. Crimes Against Humanity

۸. نک: ماده ۴۱۶ کنوانسیون اول ژنو در مورد مجروحان و بیماران و ماده ۱۷ آن در مورد به خاک سپردن مردگان.

9. War Crime

10. Criminal Damage

۱۱. همان‌گونه که دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده کونارک (Kunarac) اظهار داشته است، رد و بدل شدن پول، شرط تحقق برده‌سازی به عنوان یکی از مصادیق جنایت علیه بشریت نیست.

حاصله، رابطه سببیت برقرار نگردد، فاعل معنوی قابل مجازات نخواهد بود (اردبیلی و فروتن، ۱۳۹۵: ۱۹-۱۸). برای مثال، شرط تکمیلی مسئولیت کیفری مافوق غیرنظامی، وجود رابطه بین جنایات ارتکاب یافته و فعالیت‌های مربوط به مسئولیت یا کنترل مؤثر وی است (روبو، ۱۴۰۳: ۷۵۲). از منظر عرفی نیز قطعی بودن آسیب، یکی از شروط اصلی ضرر قابل مطالبه محسوب می‌شود. همان‌گونه که در پرونده کاتانگا^۱ تأکید شده است، صرف ادعا یا مستندات غیرقابل استناد، قابلیت اثبات آسیب را ندارد. بنابراین صرف ارائه کارت پناهندگی به منظور دریافت غرامت ناشی از ترک محل سکونت، دلیل قطعی وارد آمدن آسیب به مدعی محسوب نمی‌شود (ICC, 2014: para. 3436).^۲

دیوان در این پرونده همچون پرونده لوبانگا احراز رابطه سببیت را نیازمند بهره‌گیری از قاعده «But for» یا علت اساسی دانست (ICC, 2017: para. 47). همچنین باید میان رفتار ارتكابی و حالت جنگ، رابطه وجود داشته باشد تا بتوان آن رفتار را در زمره جنایت جنگی به شمار آورد؛ یعنی مخاصمه نقشی اساسی در توانایی مرتکب برای ارتکاب آن، تصمیم‌وی به ارتکاب آن، شیوه ارتکاب آن یا هدف از ارتکاب آن داشته باشد. بنابراین، نمی‌توان هر جرم ارتکاب یافته در زمان جنگ را جنایت جنگی محسوب کرد. اکنون پرسش اساسی آن است که شخص دیگری که جرم به واسطه آن اما با تفکر و پشتیبانی فاعل معنوی واقع می‌شود، فردی مسئول است یا غیرمسئول؟ جهت ارائه پاسخ به این پرسش، دسته‌بندی و تبیین مدل‌های مبتنی بر ارتکاب جرم از طریق عاملین با تقصیر^۳ و عاملین بی‌تقصیر^۴ ضروری است.

۱-۱. مدل عاملیت بی‌تقصیر

برخی با تبعیت از دیدگاه عینی‌گرایی،^۵ فاعل معنوی را کسی می‌داند که عامل غیرمسئولی را به خدمت گرفته و جرم را به گونه‌ای که عرفاً قابل انتساب به خود است، انجام می‌دهد (میر محمدصادقی، ۱۴۰۲: ج ۲، ۱۷). افزون بر این، عده‌ای آن را به عامل انسانی با حسن نیت یا فاقد سوء نیت تسری داده‌اند (منصورآبادی، ۱۴۰۱:

1. Katanga

2. Katanga, ICC-CPI-20180308-PR1364.

3. Innocent Agency

4. Guilty Agency

5. Objectivism

۲۱۵).^۱ بر همین اساس این دسته از حقوق دانان معتقدند در صورت ارتکاب جرم از سوی فاعل مسئول، فاعل معنوی دیگر معنایی ندارد، بلکه در این گونه موارد فاعل معنوی به عنوان معاون در جرم یا سبب اقوی از مباشر شناخته می شود (مرادی، ۱۳۷۳: ۵۲؛ میر محمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۷).

مداقه در برخی از مواد قانونی در حقوق کیفری ایران، دلالت بر پذیرش این رویکرد دارد. ماده ۱۲۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مقرر می دارد: «هرکس از فرد نابالغ به عنوان وسیله ارتکاب جرم مستند به خود استفاده نماید، به حداکثر مجازات قانونی همان جرم محکوم می گردد».^۲ ماده ۲۷۲ این قانون نیز تصریح داشته است: «هرگاه کسی مال را توسط مجنون، طفل غیر ممیز، حیوان یا هر وسیله بی اراده ای از حرز خارج کند مباشر محسوب می شود». درواقع چنین فردی فاعل معنوی جرم شناخته می شود و مسئولیت کیفری او پذیرفته می شود، هرچند خود مستقیماً مرتکب جرم نشده و ممکن است حتی در صحنه جرم نیز حضور نداشته باشد (میر محمدصادقی، ۱۴۰۲: ج ۲، ۱۶). علاوه بر این، ماده ۵۲۶ قانون اخیر پیرامون اجتماع مباشر و سبب بیان داشته است: «در صورتی که مباشر در جنایت بی اختیار، جاهل، صغیر غیر ممیز یا مجنون و مانند آنها باشد فقط سبب، ضامن است». در همین راستا دادنامه شماره ۶۱۸ مورخ ۱۳۲۴/۰۴/۱۲ شعبه دوم دیوان عالی کشور خاطرنشان می سازد: «اگر کسی درصدد تغییر تاریخ تولد فرزندش در شناسنامه او بوده و از لحاظ اینکه سواد نداشته به وسیله شخص دیگری انجام دهد، جاعل خود او محسوب می شود و نویسنده در این مورد هیچ گونه داعی و غرضی برای اصل جعل نداشته و نباید مجرم اصلی شناخته شود». اداره حقوقی وزارت دادگستری ضمن پذیرش این رویکرد، مقرر داشته است: «کسی که وسیله موتوری خود را در اختیار شخص دیگری که دارای گواهینامه لازم نیست می گذارد و بر اثر رانندگی، وسیله موتوری واژگون شده و موجب قتل راننده می گردد، فاعل معنوی قتل غیر عمد بر اثر بی احتیاطی است».^۳

قسمت اخیر بند «الف» از فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه به این موضوع پرداخته است. در این بخش، ضمن توجه به ارتکاب جنایت از طریق دیگری، مقرر داشته است: «صرف نظر از اینکه آن شخص دیگر از نظر

۱. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: (هارت و هونوره، ۱۳۹۲: ۱۳۶).

۲. اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۱/۱۵۸ مورخ ۱۴۰۱/۰۵/۱۰ این ماده را ناظر به مباشر یا فاعل معنوی دانسته است.

۳. نظریه شماره ۱۵۳ مورخ ۱۳۵۵/۰۲/۲۵ اداره حقوقی وزارت دادگستری.

کیفری مسئول شناخته بشود یا خیر). این مسئله در پرونده کاتانگا^۱ نزد دیوان مطرح گردید، جایی که شعبه مقدماتی دیوان در محکومیت انگلودجولو^۲ به ارتکاب جمعی (شرکای معنوی) استناد کرد (ICC, 2008: para. 498).^۳ از سوی دیگر در دهه‌های اخیر، استفاده از کودکان به‌عنوان سربازان خردسال در مخاصمات مسلحانه، به‌ویژه مخاصمات غیر بین‌المللی و با مشارکت گروه‌های مسلح غیردولتی، به امری معمول تبدیل شده است. به طوری که سالانه حدود ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار کودک در بیش از ۳۰ کشور در سراسر جهان، به شکلی اجباری در درگیری‌های رخ داده بین دولت‌ها یا میان دولت‌ها و بازیگران غیردولتی در میدانی جنگی مورد بهره‌کشی و استثمار قرار می‌گیرند (Webster, 2007: 227).^۴

این موضوع به‌عنوان مصداقی از جنایت جنگی در پرونده توماس لوبانگا،^۵ رهبر گروه شورشیان کنگو، در دیوان کیفری بین‌المللی شناخته شد (ICC, 2014: para. 457-460). وی به اتهام سربازگیری کودکان زیر ۱۵ سال در مخاصمات مسلحانه، از سوی شعبه اول رسیدگی دیوان محکوم شد. لوبانگا اولین فردی بود که به جرم ربودن و به خدمت اجباری گرفتن کودکان زیر ۱۵ سال در «نیروهای میهن‌پرست آزادی کنگو»،^۶ با هدف استفاده از آن‌ها به‌عنوان نیروی جنگی و مشارکت فعال در درگیری‌ها، به‌موجب بند «الف» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه محکوم شد.^۷

۱. برای آگاهی بیشتر در خصوص این پرونده، نک: (سیدزاده‌ثانی و مشیراحمدی، ۱۴۰۳: ۱۹۲-۱۷۱).

2. Anglodjolo

۳. بااین حال، شعبه تجدیدنظر دیوان، انگلودجولو را به اتفاق آراء از تمامی اتهام‌های وارد شده تبرئه کرد. استدلال دیوان، محکومیت کاتانگا به‌عنوان رهبر سازمان‌یافته جرائم، براساس معیار کنترل جرم و مستند به بند «الف» از فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه بوده است. برای آگاهی بیشتر راجع به این پرونده؛ نک: (فاخری و صالحی، ۱۳۹۳: ۲۰۴-۱۸۳).

۴. سربازگیری کودکان و بهره‌برداری از آنها، مختص به دهه‌های اخیر نیست و سابقه‌ای طولانی دارد. به طور مثال، جورج اورول (George Orwell)، نویسنده مشهور انگلیسی در زمینه جنگ داخلی اسپانیا بیان می‌کند: «در هر جای اسپانیا، نظاره‌گر بودیم که پسران جوان یازده‌ساله در نیروهای مسلح، به‌عنوان سرباز به خدمت نظامی درآمده‌اند و این ساده‌ترین راه برای تأمین نیروی نظامی دولت بود» (Kononenko, 2016: 89).

5. Thomas Lubanga Dyilo

6. Force Patriotique Pour la Liberation du Congo (FPLC)

۷. جنایات ارتکاب‌یافته توسط کودکان زیر ۱۸ سال، طبق ماده ۲۶ اساسنامه دیوان، از صلاحیت این رکن قضایی مستثناء شده است.

۲-۱. مدل عاملیت با تقصیر

در رویکرد ذهنی گرایی،^۱ شخصی که فاعل معنوی او را به عنوان واسطه‌ای برای ارتکاب جرم به کار می‌گیرد، دارای مسئولیت کیفری و تمامی شرایط آن است (اردبیلی، ۱۳۹۲: ج ۲، ۹۲). قائلین به این دیدگاه، فاعل معنوی را مغز اندیشنده جرم و همانند فاعل مادی هر دو را دارای رکن معنوی می‌دانند (Gilker, 2010: 138). بر اساس این رویکرد، در جنایات بین‌المللی که اغلب به صورت گروهی و به شیوه سازماندهی شده ارتکاب می‌یابند، افرادی به عنوان فاعل معنوی شناخته می‌شوند که مداخله مستقیمی در عملیات اجرایی جرم ندارند، درحالی‌که برخی دیگر عامل مادی و اجرایی این جنایات هستند که مستقیماً در ارتکاب این اعمال نقش دارند. هر دو دسته از این رفتارهای مجرمانه در عملیات اجرایی جنایات ارتكابی، مسئولیت کیفری خواهند داشت (خالقی، ۱۳۹۴: ۱۵۵-۱۵۴). این موضوع در پرونده تادیچ نیز مطرح و تأیید شد (ICTY, 1999: 183)، اگرچه مسئولیت کیفری اشخاص در این پرونده بر مبنای اقدامات یا فعالیت مجرمانه مشترک است، اما شعبه تجدیدنظر دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق اعلام کرد: «این مطلب درست است که احتمالاً فقط برخی از اعضای گروه، اقدام مجرمانه را به طور مادی انجام داده‌اند، اما مداخله و کمک‌رسانی دیگر اعضای گروه، غالباً اهمیتی حیاتی در تسهیل ارتکاب جرم مورد نظر دارد. به همین دلیل و در نتیجه از نظر اخلاقی، اهمیت چنین مداخله‌ای اغلب از کار کسانی که عملاً اقدامات مجرمانه مورد نظر را به اجرا در می‌آورند، کمتر نیست و در حقیقت، این دو با هم تفاوتی ندارند.»^۲

جلوه‌هایی از پذیرش این رویکرد در حقوق کیفری ایران، در قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات ۱۳۷۵ ملاحظه می‌گردد. قانون‌گذار کسانی را که اشیائی نظیر نوشته، طرح، گراور، نقاشی و به‌طور کلی هر چیز که عفت و اخلاق عمومی را جریحه‌دار نماید، «... شخصاً یا به وسیله دیگری وارد یا صادر کند...»، تأثیر عمل فاعل معنوی را کمتر از مباشر ندانسته و به یک نسبت درباره آنان حکم داده است. بر اساس ماده ۵۳۸ این قانون: «هر کس شخصاً یا توسط دیگری برای معافیت خود یا شخص دیگری...، گواهی پزشکی به اسم طبیب جعل کند...»، برای فاعل معنوی مجازاتی مشابه مباشر مادی در نظر گرفته است. در بند ۱

1. Subjectivism

۲. برای مطالعه تفصیلی در خصوص این نظریه، ر.ک: (میرکمالی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۸۲-۲۵۳؛ رشودی و اردبیلی، ۱۳۹۷: ۳۸-۳).

ماده ۵۰۰ مکرر قانون مزبور (الحاقی ۱۳۹۹)^۱ نیز محور توجه قانون گذار فرد تأثیرگذار و درواقع فاعل معنوی است، مقنن در این ماده به دنبال حمایت از افراد دارای ضعف نفس نیست، بلکه بیشتر در پی حمایت از ایدئولوژی مسلط در برابر جریان‌های رقیب دینی یا مذهبی یا معنوی است و بزه‌دیده بودن عضو اصولاً مانع تعقیب کیفری او برای ارتکاب جرائمی که بر اثر القائات روانی مرتکب شده است، نخواهد بود (رستمی، ۱۴۰۳: ۴۰). پذیرش رویکرد ذهنی در ماده ۶۲۱ قانون مذکور نیز مشهود است؛ آنجا که مقنن ارتکاب آدم‌ربایی را شخصاً یا به‌وسیله دیگری جرم‌انگاری نموده و مسئولیت کیفری یکسان برای مباشر مسئول و فاعل معنوی مقرر کرده است. بر مبنای همین ماده، شعبه سوم دادگاه کیفری یک استان فارس در دادنامه شماره ۹۴۰۹۹۷۰۲۲۶۳۰۰۸۲۸ راجع به دستور به آدم‌ربایی «ح الف» که منتهی به ربودن «ج ب» از سوی «س ع» گردیده بود، او را به‌عنوان فاعل معنوی آدم‌ربایی به ۱۵ سال حبس محکوم نمود.^۲

به موجب اساسنامه دیوان، شخصی که فاعل معنوی به‌وسیله آن مرتکب جنایت می‌شود، اعم از این است که آن شخص مسئولیت کیفری داشته یا نداشته باشد. به عبارتی، دیوان مسئولیت ارتکاب را به انجام مادی عمل مجرمانه مرتبط نمی‌کند و ارتکاب غیرمستقیم را زمانی که فاعل مادی هم مسئولیت کامل عمل خود را بر عهده دارد، نفی نمی‌کند.^۳ بر این اساس، دیوان با عدم محدودیت خود نسبت به پذیرش یکی از رویکردهای ذهنی و عینی، با رویکردی تلفیقی به دنبال ایجاد مسئولیت کیفری برای صحنه‌گردانان حقیقی جنایات بین‌المللی است و آن را به‌عنوان یک نظریه عمومی در جنایات مشمول صلاحیت خود پذیرفته است.^۴

۱. «هر اقدامی که موجب تسلط روانی یا جسمی بر دیگری شود به نحوی که... در اثر آسیب‌رسانی به قدرت تصمیم‌گیری فرد و تشویق وی به ارتکاب جرائمی از قبیل اعمال منافی عفت، مصرف مشروبات الکلی، مواد مخدر و یا مواد روان‌گردان، خودآزاری یا دیگرزنی، فرد مرتکب این اقدامات گردد».

۲. موضوع پرونده شماره ۹۳۰۹۹۸۰۲۲۶۰۰۱۶۳.

۳. بدین سان با وجود صراحت بند «الف» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه دیوان، نمی‌توان این گفته یکی از حقوق‌دانان را پذیرفت که: «در صورتی می‌توان گفت کسی «از طریق» دیگری مرتکب جرم شده است که این فرد دیگر مسئولیت کیفری نداشته و درواقع همچون آلت و ابزاری در دست فرد اول بوده است» (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۰: ۱۷۷).

۴. به این ترتیب، نمی‌توان این گفته یکی از حقوق‌دانان را پذیرفت که: «فقدان تأثیر وجود یا عدم وجود قابلیت مسئولیت کیفری مرتکب و مباشر اصلی در حقوق کیفری عمومی، مغایر مباشر معنوی مرسوم در حقوق کیفری دنیا است» (جعفری، ۱۳۹۸: ۲۵۰). زیرا علاوه بر پیش‌بینی در نظام‌های حقوقی دنیا (Stahan, 2015: 538)، حداقل در حقوق فرانسه و به تاسی از آن در نظام کیفری ایران از دیرباز ارتکاب جرم از طریق عامل تقصیرکار موضوعی شناخته شده است.

جلوه‌ای از این پذیرش را می‌توان در قرار بازداشت اخیر دیوان برای ولادیمیرویچ پوتین،^۱ رئیس‌جمهور روسیه ملاحظه کرد، شعبه دوم مقدماتی قرار جلب او و ماریا بلووا،^۲ رئیس بخش حقوق کودکان دفتر ریاست جمهوری روسیه را صادر کرد. طبق این قرار، پوتین به دلیل جنایت جنگی اخراج و انتقال غیرقانونی جمعیت (کودکان) از مناطق اشغال‌شده اوکراین به روسیه^۳ مورد اتهام قرار گرفته و مسئول است. مسئولیت کیفری ادعایی پوتین و بلووا بر این مبنا است که آن‌ها چنین اعمالی را توسط دیگران مرتکب شده‌اند.^۴

بنابراین به‌رغم پذیرش فاعل معنوی در نظام حقوقی ایران و دیوان، تفاوت بارز آن را می‌توان در پذیرش آن به‌عنوان یک نظریه در دیوان و عدم پذیرش آن در حقوق کیفری ایران که به صورت پراکنده در برخی مواد قانونی منعکس شده است، مشاهده کرد. در این زمینه، تحدید دکتین فاعل معنوی به جرائم موضوع صلاحیت دیوان، نمی‌توان وجه تشابه تلقی گردد.

۲. کنترل مؤثر جنایت

یکی دیگر از وجوه اشتراک فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران و دیوان، دارا بودن اقتدار بر دیگری یا آن‌چنان که دیوان با استناد به آن، این نهاد را از تأسیسات مشابه از جمله معاونت تمیز می‌دهد، معیار «کنترل مؤثر جنایت» است. در نظام حقوقی ایران فرض دارا بودن اقتدار بر دیگری به‌عنوان یکی از اجزای رکن مادی فاعل معنوی، به دو صورت پیش‌بینی شده است؛ گاه اقتدار ناشی از قانون است و گاه در عمل موجودیت می‌یابد. نمودهای اقتدار قانونی و عملی در مواد مختلف از قانون مجازات اسلامی مشاهده می‌شود. در ماده ۵۷۹ بخش تعزیرات چنین آمده است: «چنانچه هر یک از مأمورین دولتی محکومی را سخت‌تر از مجازاتی که مورد حکم است مجازات کند یا مجازاتی کند که مورد حکم نبوده است به حبس از شش ماه تا سه سال محکوم خواهد شد و چنانچه این عمل به دستور فرد دیگری انجام شود، فقط آمر به مجازات مذکور محکوم می‌شود...». در این ماده اقتدار قانونی که در اغلب موارد، بر ارتباط مقامات مافوق به‌ویژه فرماندهان در برابر

1. Vladimirovich Putin

2. Maria Bellova

۳. بر اساس شق هفتم قسمت الف بند ۲ ماده ۸ و شق هشتم قسمت ب بند ۲ اساسنامه.

4. [https://www.icc-cpi.int/news/Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova](https://www.icc-cpi.int/news/Situation%20in%20Ukraine%3A%20ICC%20judges%20issue%20arrest%20warrants%20against%20Vladimir%20Vladimirovich%20Putin%20and%20Maria%20Alekseyevna%20Lvova-Belova)

زیردستان یا مأموران مادون حاکم است، موجب تحقق رفتار مجرمانه از سوی مادون می‌شود. در مواردی نیز آمر با داشتن اقتدار عملی، جرم را واقع می‌سازد. این امر از نحوه تدوین ماده ۶۲۱ قانون مزبور (تعزیرات) و ماده ۱۸ قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر و الحاق موادی به آن (مصوب ۱۳۸۹) مستفاد می‌شود؛ ماده ۶۲۱ مقرر می‌دارد: «هر کس به قصد مطالبه وجه یا مال یا به قصد انتقام یا به هر منظور دیگری ... شخصاً یا توسط دیگری، شخصی را برباید یا مخفی کند...». ماده ۱۸ قانون اخیر نیز تصریح کرده است: «هرکس برای ارتکاب هر یک از جرائم موضوع این قانون، اشخاصی را اجیر کند یا به خدمت گمارد و یا فعالیت آن‌ها را سازماندهی و یا مدیریت کند و از فعالیت‌های مذکور پشتیبانی مالی یا سرمایه‌گذاری نماید». این مواد، مداخله غیرمستقیم در مصداقی است که بیش از یک نفر در آدم‌ربایی یا در جرائم مرتبط با مواد مخدر همکاری نمایند^۱ و فاعل معنوی در عمل دارای اقتدار بر زیردستان خود در اصل ارتکاب و چگونگی آن است.

دیوان اقتدار یاد شده در حقوق ایران را با معیار «کنترل جنایت» تبیین می‌نماید. بر اساس این معیار، مرتکب اصلی یا الگوهای انتساب مسئولیت کیفری فردی، محدود به شخصی نیست که جنایت را به‌طور فیزیکی مرتکب شده است، بلکه شامل اشخاصی که با وجود عدم حضور در صحنه جنایت، بر ارتکاب کنترل و رهبری دارند نیز می‌شود. برای مثال، جنایت تجاوز نیازمند وصف آمرانه شخصی است که در آن مشارکت می‌کند. این شخص باید در جایگاه کنترل و هدایت اقدام سیاسی یا نظامی یک کشور باشد (روبو، ۱۴۰۳: ۷۵۱-۷۵۲)؛ زیرا به‌واقع آن‌ها هستند که تصمیم به ارتکاب و چگونگی آن گرفته‌اند (سبحانی و باقری، ۱۳۹۹: ۱۳۷). به‌موجب این معیار دو بخشی، آن‌هایی که بر ارتکاب جنایت کنترل دارند (رکن مادی) و از کنترل خود آگاهند (رکن معنوی)^۲، به‌عنوان مرتکب اصلی یا فاعل معنوی جنایت شناخته می‌شوند. چنین ضابطه‌ای مورد تأکید دیوان در صدور حکم بازداشت سران سیاسی و نظامی اسرائیل در ۲۱ نوامبر ۲۰۲۴

۱. گفتنی است که به‌موجب رأی وحدت رویه شماره ۸۶۲ دیوان عالی کشور، اشخاص اجیر شده یا به خدمت گمارده شده، باید بیش از یک نفر باشند. در این رأی اکثریت اعضاء هیئت عمومی دیوان فرض غالب را مد نظر قرار داده‌اند، زیرا اصولاً مرتکب غیرمستقیم در زمان‌های مختلف اشخاص متعددی را اجیر می‌نماید تا حسب مورد یک یا چند رفتار مجرمانه مشمول قانون مبارزه با مواد مخدر را انجام دهد و یا در این راستا پشتیبانی مالی و یا مدیریت می‌کند.

۲. در ادامه، ذیل مبحث «رکن معنوی فاعل معنوی جرم» تشریح خواهد شد.

در قبال جنایت جنگی و جنایت علیه بشریت قرار گرفته است. قضات دیوان بر مبنای دلایل معقول و منطقی معتقدند که بنیامین بن زیون نتانیا هو^۱ و یوآو گالانت^۲ افزون بر هدایت عمدی حمله علیه غیرنظامیان غزه، عامدانه و آگاهانه جمعیت غیرنظامی را از لوازم ضروری برای بقا از جمله غذا، آب، دارو، تجهیزات پزشکی و سوخت و برق از حداقل ۸ اکتبر ۲۰۲۳ تا ۲۰ مه ۲۰۲۴ محروم کرده‌اند. از نگاه دیوان، نتانیا هو و گالانت به عنوان مافوق، اقتدار و کنترل مؤثری بر زیردستان خود داشته‌اند، از جنایت آگاه بوده‌اند و هیچ اقدام فعالی برای جلوگیری یا سرکوب آن‌ها انجام نداده‌اند.^۳ همین امر مورد تأیید شعبه مقدماتی دیوان در پرونده کاتانگا قرار گرفته است (ICC, 2008: para. 482). شعبه تجدیدنظر دیوان در پرونده لوبانگا در تشریح معیار کنترل اعلام می‌نماید که برای احراز این معیار، نقش کلیدی متهم و قدرت وی در جنایت ارتكابی و جلوگیری از ارتكاب، حتی اگر در مراحل اجرایی جنایت نقش اساسی نداشته باشد، تعیین کننده است (ICC, 2014: para. 473). بدین ترتیب بر مبنای معیار کنترل، کسی که دستور شکنجه را صادر می‌کند و کسی که دستور را اجرا می‌نماید، فاعلان جنایت شناخته می‌شوند و بر مبنای بند «الف» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، دارای مسئولیت کیفری مرتکب اصلی هستند. این موضوع در ماده ۵۷۸ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) ۱۳۷۵ نیز مورد پذیرش قرار گرفته است.^۴

معیار کنترل جنایت، ضابطه‌ای برای تمیز فاعل معنوی از معاونت در جنایات بین‌المللی به موجب رویه دیوان است. توضیح آنکه بند «ب» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، با ذکر مصادیقی از رفتارها، به معاونت در ارتكاب جنایات موضوع صلاحیت دیوان پرداخته است. به موجب این بند، دستور دادن، برنامه‌ریزی و مساعدت مادی و معنوی برای ارتكاب جرم، علاوه بر اینکه از مصادیق معاونت در ارتكاب جنایت و اعمال فیزیکی معاون محسوب می‌شود، می‌تواند از سوی فاعل معنوی نیز انجام شود. چنانچه این گونه رفتارها را بر مبنای اساسنامه و برابر آنچه در بخش نخست به آن پرداختیم (عدم مداخله در رکن مادی و ارتكاب به وسیله

1. Benjamin Ben-Zion Netanyahu

2. Yoav Gallant

3. [https://www.icc-cpi.int/news/Situation in the State of Palestine: ICC Pre-Trial Chamber I rejects the State of Israel's challenges to jurisdiction and issues warrants of arrest for Benjamin Netanyahu and Yoav Gallant](https://www.icc-cpi.int/news/Situation%20in%20the%20State%20of%20Palestine%3A%20ICC%20Pre-Trial%20Chamber%20I%20rejects%20the%20State%20of%20Israel's%20challenges%20to%20jurisdiction%20and%20issues%20warrants%20of%20arrest%20for%20Benjamin%20Netanyahu%20and%20Yoav%20Gallant)

۴. در ادامه، ذیل مبحث «نوع و دامنه مسئولیت کیفری فاعل معنوی جرم» تشریح خواهد شد.

دیگری)، فاعل معنوی بدانیم و این گفته که دستور از مصادیق معاونتی است که به دلیل اهمیت نقش آن در حکم مباشر تلقی می‌گردد (غریبی و خالقی، ۱۴۰۱: ۱۰۴) را بپذیریم، نتیجه آن می‌شود که پیش‌بینی بند «ب» فراز ۳ امری عبث به نظر رسد. بنابراین نباید از صراحت بند «ب» فراتر رفت و همان‌طور که شعبه تجدیدنظر دیوان در پرونده بمبا به آن پرداخته است، اشکال مسئولیت مندرج در بندهای «ب» الی «ت» ماده مزبور، زیرمجموعه مسئولیت ناشی از معاونت و متفاوت از بند «الف» ماده ۲۵ است. آنچه سبب تمایز میان رفتارها بر اساس رویه اخیر دیوان شده است، درجه کنترلی است که دستور دهنده نسبت به مجری جنایت ارتكابی انجام می‌دهد. به این معنا که در دستور دادن، کنترل مؤثر به حدی نیست که اراده دستور دهنده جایگزین اراده مجری شود؛ درحالی که ضابطه انتساب مسئولیت به فاعل معنوی در زمان صدور دستور و ارتكاب جنایت، مبتنی بر این فرض است که اراده مرتکب غیرمستقیم (فاعل معنوی) عملاً جایگزین اراده مجری می‌شود.

در پرونده بمبا گمبو^۱ نیروهای تحت امر او در آفریقای مرکزی، حملات گسترده و سازمان‌یافته‌ای را علیه شهروندان غیرنظامی این کشور تدارک دیدند که منتهی به ارتكاب جنایات بین‌المللی مانند تجاوز جنسی و قتل شد. از آنجا که بمبا نسبت به نیروهای تحت امر خود دارای کنترل مؤثر بوده و از رفتارهای مجرمانه ایشان نیز اطلاع و آگاهی داشته است و از سویی اقدام مؤثری در ممانعت اعضا از ارتكاب یا تداوم ارتكاب این جنایات انجام نداده است، بر حسب «مسئولیت فرمانده» مجرم شناخته و محکوم شد (نوروزی، ۱۴۰۳: ۳۰۰). بنابراین، این نتایج حاصل می‌شود که: نخست، چنانچه جنایت از طریق شخص فاقد مسئولیت، همانند آنچه در مدل عاملیت بی‌تقصیر به آن پرداخته شد، ارتكاب یابد، مرتکب اصلی، فاعل معنوی است و در این موارد، مباشر فاقد مسئولیت کیفری است؛ دوم، هنگامی که متهم مدیریت یک سازمان یا تشکیلاتی^۲ را بر عهده دارد، فاعل معنوی شناخته می‌شود. زیرا همانند رأی پرونده لوبانگا، متهمی که چنین درجه‌ای از کنترل مؤثر با قابلیت جایگزینی اعضای متمرّد سازمان با اعضای مطیع دارد، فاعل معنوی است و در غیر این صورت، تنها دستوردهنده‌ای است که معاون بوده و از مسئولیت کیفری خفیف‌تری برخوردار است (Ventura,

1. Bomba Gumbo

2. Organization

301: 2019)؛ سوم، کنترل مؤثر از طریق دستور دادن، به مؤلفه‌های مختلفی بستگی دارد که دیوان در پرونده بمبا اشاره می‌کند، از جمله پست سازمانی، قدرت متهم در صدور دستورها، قدرت عزل و نصب فرماندهان، قدرت جلوگیری از ارتکاب جرم و قدرت حفظ کنترل و اقتدار در سازمان (ICC, 2016: para. 61).

البته اساسنامه دیوان فرض مافوق غیرنظامی را که شرایط انتساب مسئولیت کیفری وی در مقایسه با مافوق نظامی سخت‌تر است، تفکیک می‌کند. این مورد یک تفاوت با اساسنامه‌های دادگاه‌های کیفری بین‌المللی است که مافوق نظامی را از غیرنظامی تفکیک نمی‌کردند. این وضعیت سبب خود را در رویه این دادگاه‌ها می‌یابد که اصل مسئولیت کیفری مافوق را نسبت به غیرنظامیان نیز به کار گرفته است، درحالی که مقررات آن برای نظامیان بوده است. اساسنامه دیوان این تکامل را با پیش‌بینی مسئولیت کیفری مافوق غیرنظامی که البته تابع شرایط دیگری است که برای وضعیت آن سازگار شده است در نظر گرفت. از این رو، مقام مافوق غیرنظامی بدین سبب که باید می‌دانست افراد تحت امر او مرتکب یک جنایت می‌شده‌اند یا در پی ارتکاب آن بوده‌اند، مسئول نیست. این شرط با غفلت آگاهانه از توجه به اطلاعاتی که ارتکاب کنونی یا آینده جنایت را مشخص می‌کرده‌اند جایگزین شده است (روبو، ۱۴۰۳: ۷۵۲). از سوی دیگر، موقعیت اجتماعی متهم جنایات بین‌المللی به‌عنوان یکی از مصادیق «وضعیت شخصی»، به موجب پاراگراف اول ماده ۷۸ اساسنامه، عامل ایجاد کیفیات مشدده در فرآیند تعیین کیفر شناخته می‌شود. این موقعیت می‌تواند ناشی از سطح سیاسی و شغلی متهم باشد. دیوان و دادگاه‌های کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی و رواندا در آرای متعدد خود «موقعیت بالای» شغلی متهم را یکی از اوصاف مشدده می‌دانند (رضوی‌فرد، ۱۳۹۳: ۷۹-۷۵).

ناگفته نماند که در ارتکاب جنایت از طریق سازمان که توسط اشخاص متنفذ سیاسی، نظامی یا اداری سازمان‌دهی شده باشد، برای اینکه مشخص شود رهبران یک سازمان در کنترل جنایت نقش داشته‌اند، دیوان بر دو متغیر حقوقی برجسته تمرکز دارد: ماهیت سازمان و شیوه اعمال کنترل بر آن؛ که هر دو نیازمند اثبات هستند. به اعتقاد دیوان در پرونده کاتانگا؛ از یک سو، تضمین تبعیت اعضای سازمان از دستورهای رهبران، به‌عنوان یک عنصر کلیدی در مدیریت سازمان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و از سوی دیگر، فاعل معنوی باید حداقل برخی از اختیارات خود را به کار گیرد و از طریق نظارت بر ارتکاب جنایت، آن را مدیریت

نماید (ICC, 2008: para. 1406-1411). این امر در پرونده انتاگاندا^۱ نمود بیشتری یافته است. دیوان در جدیدترین استناد خود در این پرونده، ارتکاب فعل مجرمانه از طریق دیگری را به استناد بند «الف» فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه، پذیرفته و انتاگاندا را به اتهام شرکت در ارتکاب غیرمستقیم تمامی عناوین اتهامی، متهم کرده است (ICC, 2019: 764-766). درواقع دیوان آگاهانه به جای استناد به اشکال دیگر مسئولیت ازجمله اقدامات مجرمانه مشترک، به دنبال اثبات ارتکاب جنایت از طریق دیگری است که همان تبلور فاعل معنوی یا به تعبیر دیوان، مباشر غیرمستقیم است که با مشارکت دیگر رهبران سازمان ارتکاب یافته است. از نظر شعبه مقدماتی دیوان، «یو.پی.سی»^۲ یک سازمان سیاسی ساختارمند بوده و «اف.پی.آل. سی»^۳ به عنوان شاخه نظامی آن فعالیت می کرده است. از استدلال دیوان برداشت می شود که یو.پی.سی به عنوان یک ساختار اعمال قدرت شناخته می شود و با توجه به اینکه امکان استخدام افراد توسط آن وجود دارد، این ویژگی به یو.پی.سی این امکان را می دهد که افراد را برای اجرای دستورهای صادره جایگزین کند.^۴ بنابراین، انتاگاندا بر این ساختار کنترل داشته و اغلب از دستورهایش اطاعت شده است (قربانی و سبحانی، ۱۴۰۳: ۱۲۲).

در همین راستا نیز شعبه دوم پیش از محاکمه دیوان در چارچوب وضعیت افغانستان، در ۸ ژوئیه ۲۰۲۵، حکم بازداشت هیئت الله آخوندزاده،^۵ رهبر طالبان و عبدالحکیم حقانی،^۶ رئیس دادگاه طالبان که حداقل از ۱۵ اوت ۲۰۲۱ در افغانستان عملاً قدرت را در دست داشته اند، صادر کرده است. دیوان دریافته است که دلایل معقولی وجود دارد که آنها با دستور، تحریک یا درخواست، جنایت علیه بشریت آزار و اذیت به دلایل جنسیتی علیه دختران، زنان و سایر افرادی که با سیاست طالبان در مورد جنسیت، هویت جنسی یا بیان آن مطابقت ندارند؛ مرتکب شده اند. شعبه دوم پیش از محاکمه معتقد است که طالبان سیاستی دولتی را از طریق

1. Ntaganda

2. Union des Patriotes Congolais

3. Front Patriotique Libre du Congo

۴. شعبه مقدماتی دیوان اظهار داشت که انتاگاندا از سال ۲۰۰۲ به عضویت برنامه مشترک درآمد و در تمام مدتی که جنایات به وقوع پیوسته اند، این عضویت دارای وصف مجرمانه بوده است. به موجب این برنامه، اعضای گروه یو.پی.سی کنترل سیاسی و نظامی بر مناطق ایتوری را در اختیار داشته و قصد داشته اند مناطق غیرهما را تصرف کرده و مردم غیرهما به ویژه قوم لندو را از این مناطق بیرون کنند.

5. Haibatullah Akhundzada

6. Abdul Hakim Haqqani

فرامین و احکام اجرا کرده‌اند که به‌طور جدی و سیستماتیک، دختران و زنان را از حقوق آموزش، حریم خصوصی، زندگی خانوادگی و آزادی‌های رفت و آمد، بیان، اندیشه، وجدان و مذهب به شدت محروم کرده‌اند.^۱ به این‌سان، شرط کنترل مؤثر جنایت، مهم‌ترین معیار ارزیابی نقش فاعل معنوی و برجسته‌ترین ضابطه دیوان در تفکیک بین «ارتکاب» جنایت از سایر اشکال مسئولیت مقرر در فراز ۳ ماده ۲۵ اساسنامه است. این ارزیابی با طرح پرسش‌هایی همراه است: ازجمله اینکه آیا نقش متهم در ارتکاب جنایت، اساسی و تعیین‌کننده بوده است؟ اگر متهم نقش اساسی در ارتکاب رفتار مادی نداشته، آیا قادر به ممانعت از وقوع جنایت بوده است؟ آیا این امکان وجود دارد که افراد متمرّد به‌سرعت با کسانی که تحت رهبری متهم هستند جایگزین شوند تا دستورات وی به اجرا درآید؟ پاسخ مثبت به این پرسش‌ها، در قرار بازداشت اخیر دیوان علیه ولادیمیر پوتین، مشاهده گردید؛ بر این اساس که وی به‌عنوان رئیس‌جمهور روسیه از این توانایی برخوردار است که سربازان سرکش روسی را بلافاصله با دیگر سربازان جهت ارتکاب جنایات جنگی جایگزین نماید. چندان‌که انتاگاندا بر جنایات ارتكابی یو.پی.سی مطابق با برنامه مشترک برای اخراج تمام جمعیت لندو^۲ از مناطق درگیری، کنترل داشته است.

تبیین کنترل و نظارت سازمانی به منظور احراز درجه کنترل مؤثر جنایت در رویه دیوان، شبیه آن چیزی است که در حقوق کیفری ایران، تحت عنوان «سردستگی»^۳ نامیده می‌شود. بررسی این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که در برخی موارد و با وجود خلأ قانونی، می‌توان فاعل معنوی را بر اساس سردهسته بودن او به کیفر رساند.^۴ به‌موجب ماده ۱۳۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مسئولیت سردهسته به‌عنوان یک تأسیس حقوقی یا نظریه عمومی^۵ زمانی تحقق می‌یابد که جرم توسط «گروه مجرمانه»^۶ ارتکاب یافته باشد. گروه

1. [https://www.icc-cpi.int/news/Situation in Afghanistan: ICC Pre-Trial Chamber II issues arrest warrants for Haibatullah Akhundzada and Abdul Hakim Haqqani](https://www.icc-cpi.int/news/Situation%20in%20Afghanistan%3A%20ICC%20Pre-Trial%20Chamber%20II%20issues%20arrest%20warrants%20for%20Haibatullah%20Akhundzada%20and%20Abdul%20Hakim%20Haqqani)

2. Lando

3. Ringleader

۴. در ادامه، ذیل مبحث «نوع و دامنه مسئولیت کیفری فاعل معنوی جرم» تشریح خواهد شد.

۵. به موجب این نظریه، هدف مجرمانه گروه ممکن است دربردارنده جرائم مستوجب حد، قصاص، دیه یا تعزیر باشد و از حیث شدت و اهمیت جرم، برخلاف جنایات موضوع صلاحیت دیوان، محدودیتی ذکر نشده است.

6. Criminal Group

مجرمانه بر حسب تعریف مذکور در تبصره ۱ ماده ۱۳۰، گروهی است نسبتاً منسجم متشکل از سه نفر یا بیشتر که برای ارتکاب جرم تشکیل گردیده یا پس از تشکیل، هدف آن برای ارتکاب جرم منحرف شده باشد. بی تردید فلسفه پیش‌بینی سردستگی و فاعل معنوی در حقوق ایران و در نظام کیفری بین‌المللی یکی است و آن برخورد با طراحان اصلی جرائمی است که با سوءاستفاده از قدرت و اقتدار قانونی و عملی، به‌وسیله دیگران و در پهنه‌ای گسترده، ارتکاب می‌یابند. اما وجه افتراق سردستگی و آنچه معیار کنترل جنایت در دیوان است، عدم نیاز به گروه سازمان‌یافته دارای سلسله‌مراتب در حقوق ایران است و همین که عرف، جمعی را یک گروه مجرمانه بداند کافی است. حال آنکه دیوان در معیار کنترل جنایت، وجود تشکیلات - که خود نیازمند مؤلفه‌هایی به شرح پیش گفته است - را قرینه‌ای برای احراز مسئولیت کیفری فاعل معنوی به شمار می‌آورد. در صورت نبود ساختار سازمانی، رویه دیوان برخلاف رویکرد حقوق ایران که حد نصاب سه نفر را برای تحقق تعدد اشخاص الزامی می‌داند، صرف مشارکت دو نفر را کافی قلمداد می‌کند.

نهاد «اکراه»^۱ و «اشتباه»^۲ مأمور که برآمده از حقوق کیفری ایران در بخش کلیات قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است، نیز مشابه معیار کنترل مؤثر جنایت در رویه دیوان است. همان‌گونه که در بخش نخست اشاره شد، در حقوق ایران و رویه دیوان، فاعل معنوی می‌تواند به افرادی اطلاق شود که شخص فاقد مسئولیت یا سوءنیت مجرمانه مانند مکره را برای ارتکاب جرم به کار گیرد یا جرم را از طریق فرد مسئول مانند مأمور، مرتکب گردد. ماده ۱۵۱ قانون مزبور مقرر می‌دارد: «هرگاه کسی بر اثر اکراه غیرقابل تحمل، مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، مجازات نمی‌گردد. در جرائم موجب تعزیر، اکراه کننده به مجازات فاعل جرم محکوم می‌شود». به‌موجب این ماده، فاعل معنوی بر اراده دیگری تأثیر می‌گذارد و درحالی که امکان مقاومت برای آن فرد وجود ندارد، به‌طور طبیعی مسئولیت کیفری از شخص اکراه شونده (مباشر مادی) به اکراه کننده (فاعل معنوی) انتقال می‌یابد (منصورآبادی، ۱۴۰۱: ۲۹۸؛ فتحی، ۱۴۰۰: ۲۸۹). این دیدگاه از حیث فاعل معنوی شناختن مرتکب غیرمستقیم در ماده ۱۵۱، مورد تأیید نگارندگان است و اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز در نظریه مشورتی شماره ۷/۹۴/۳۴۹۹ مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۱۹ اظهار داشته است:

1. Duress

2. Mistake

«مستفاد از ماده ۱۵۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، این است که در اکراه به واسطه اقوائیت اکراه کننده نسبت به اکراه شونده، وی فاعل معنوی جرم شناخته می‌شود و لذا اکراه، اساساً از مصادیق معاونت در جرم نیست. از این رو در جرائم تعزیری، اکراه کننده به مجازات مباشر جرم (نه معاون) محکوم می‌شود».^۱

اشتباه آگاهانه و قابل قبول مأمور که در پی امر غیرقانونی اما با تصور قانونی آمر ایجاد می‌گردد، به موجب ماده ۱۵۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ راهی برای رهایی از مسئولیت کیفری و انتقال آن از مباشر مادی به فاعل معنوی جرم است (محمودیان، ۱۳۹۹: ۱۷۲). به عبارت دیگر، اطلاق تعبیر «اشتباه قابل قبول»، اگرچه مساوی با امر به «ظاهر قانونی» نیست، اما مفید آن است؛ همین که متهم بدون سوءنیت و با تصور قانونی بودن دستور، آن را انجام دهد، نمی‌توان او را از نظر کیفری مسئول دانست و در این گونه موارد، مرتکب غیرمستقیم، واجد مسئولیت است (اکرمی، ۱۴۰۲: ۱۶۰).^۲ این موضوع از زاویه دیگر، با مسئولیت کیفری فرماندهان نظامی مافوق در رویه محاکم اختصاصی کیفری بین‌المللی مرتبط است و در صورتی که احراز شود فرمانده دستوری را از طریق مأموران به اجرا گذاشته و بر زیردست کنترل مؤثر داشته است، فرمانده یا مافوق مسئول شناخته خواهد شد (Roberta, 2002: 669). در همین راستا، قضات دادگاه رواندا در قضیه کایشما^۳ و روزیندانا^۴ به این نتیجه رسیدند که حتی در جایی که سلسله‌مراتب فرماندهی روشن و مشخصی بر اساس مقررات حقوقی وجود ندارد، صرف داشتن کنترل یک فرمانده بر زیردستان خود، می‌تواند دلیل کافی بر تحمیل مسئولیت فرماندهی باشد (ICTR, 1999: para. 491).

۳. رکن معنوی

در تحقق جرائم عمدی، عنصر معنوی (روانی) جایگاهی بنیادین دارد و انتساب مسئولیت کیفری به مرتکب، صرف‌نظر از نظام حقوقی ملی یا بین‌المللی، بدون احراز این رکن امکان‌پذیر نیست. در حقوق کیفری ایران، عنصر روانی جرم در ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مقرر شده است. این ماده بیان می‌دارد: «در

۱. اکراه در ماده ۵۸۰ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات ۱۳۷۵ نیز به‌طور خاص پیش‌بینی شده است.

۲. قانون‌گذار ایران در ماده ۱۵۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، نظام اطاعت معتدل بر اساس قرانت فرانسوی را پذیرفته است. برای مطالعه بیشتر، نک: (شامبیاتی، ۱۳۹۳: ج ۲، ۳۵۱).

3. Kayishema

4. Ruzindana

تحقق جرائم عمدی، علاوه بر علم مرتکب به موضوع جرم، باید قصد او در ارتکاب رفتار مجرمانه احراز گردد. در جرائمی که وقوع آن‌ها بر اساس قانون منوط به تحقق نتیجه است، قصد نتیجه یا علم به وقوع آن نیز باید محرز شود...» به موجب این ماده و با توجه به اینکه رفتار فیزیکی فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران به صورت فعل مثبت است، باید میان جرائم مقید^۱ و جرائم مطلق^۲ قائل به تمایز شد. در جرائم مقید که تحقق جرم مستلزم وقوع نتیجه خاص مقرر در قانون است، فاعل معنوی باید از یک سو، رفتار خود را از روی اختیار و اراده و با علم و آگاهی انجام دهد و از سوی دیگر، قصد تحقق جرم توسط مباشر مادی را داشته باشد. اما در جرائم مطلق که مقنن تنها ارتکاب رفتار فیزیکی را مجرمانه می‌داند، صرف عمد در رفتار کفایت می‌نماید.

در این زمینه، ماده ۳۰ اساسنامه دیوان تصریح می‌کند: «۱. در مورد هر جنایت تحت صلاحیت دیوان، شخص تنها در صورتی دارای مسئولیت کیفری و مستحق مجازات شناخته می‌شود که ارکان مادی جنایت را به همراه «قصد» و «آگاهی» انجام داده باشد، مگر اینکه به نحو دیگری مقرر شده باشد؛ ۲. مطابق این ماده، وجود «قصد» مفروض است هنگامی که شخص: الف. نسبت به اصل رفتار، قصد ارتکاب داشته باشد؛ ب. نسبت به نتیجه رفتار، قصد تحقق نتیجه را داشته باشد یا آگاه باشد که در سیر طبیعی امور، این نتیجه حادث خواهد شد. ۳. در چهارچوب اهداف این ماده، «آگاهی» به معنای اطلاع از شرایط موجود است یا علم به اینکه نتیجه در سیر طبیعی امور اتفاق خواهد افتاد. واژگان «آگاهی از» و «با علم به» باید بر همین اساس تفسیر شوند...». این ماده به مثابه قاعده‌ای عمومی^۳ است و در مورد تمامی جنایات در صلاحیت دیوان و برای تمامی مرتکبان اعم از مباشر (مادی و معنوی)، شرکا و معاونین، به استثنای مواردی که غیرعمد بودن آن‌ها تصریح شده است، اعمال می‌گردد (غریبی و خالقی، ۱۴۰۱: ۹۱). البته با توجه به تفاوت‌های موجود در جنایات مختلف، هر یک از آن‌ها ممکن است ویژگی‌های خاصی در ارتباط با رکن معنوی داشته باشند. این امر به‌ویژه با توجه به عبارت مندرج در بند ۱ ماده ۳۰ که مقرر می‌دارد: «... مگر

1. Result Crimes
2. Conduct Crimes
3. Default Rule

اینکه به نحو دیگری مقرر شده باشد» قابل تأمل است؛ به این معنا که اگر اجزای رکن معنوی در هر یک از جنایات با مقررات عمومی ماده ۳۰ مغایرت داشته باشد، در این صورت، ماده ۳۰ تخصیص می‌یابد و ویژگی‌های خاص هر جنایت بر اساس مقررات خاص آن اعمال می‌شود. این موضوع در خصوص فاعل معنوی نیز صدق می‌نماید.

بر پایه ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی و ماده ۳۰ اساسنامه، هر دو نظام حقوقی با قائل شدن به تمایز میان جرائم مطلق و مقید، اجزای رکن روانی را به تناسب نوع جرم تبیین کرده‌اند. در این چهارچوب وجود قصد ارتکاب فعل مجرمانه از سوی فاعل معنوی، برای کلیه جرائم عمدی ضروری است؛ لیکن قصد نسبت به نتیجه، اصولاً در جرائم لازم است که قانون یا اساسنامه، تحقق نتیجه خاصی را شرط تحقق جرم دانسته باشد.^۱ در گونه مقید جرم، علم یا آگاهی^۲ به حتمیت یا احتمال وقوع نتیجه نیز کافی است و در صورتی که فاعل معنوی رفتار بداند که نتیجه موردنظر حاصل نخواهد شد یا اینکه نمی‌داند که ممکن است از رفتارش، نتیجه مجرمانه حاصل آید، قابلیت تحقق قصد نتیجه مجرمانه در چنین فردی منتفی است. به عبارت دیگر، فاعل معنوی زمانی به وقوع نتیجه آگاه است که تصدیق ذهنی او بر حتمیت یا احتمال وقوع نتیجه، ناشی از دلایل منطقی و شواهد عینی بوده و عملاً نیز چنین حتمیت و احتمالی وجود داشته باشد (مهر و چنگانی، ۱۴۰۳: ۱۵۶). این نکته در ماده ۳۰ اساسنامه با عبارت «در سیر طبیعی امور» به روشنی بیان شده است؛ درحالی که ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی چنین تصریحی ندارد.

وجه دیگر افتراق آن است که بند ۳ ماده ۳۰ اساسنامه، مفهوم «آگاهی» را صریحاً معادل «اطلاع از شرایط موجود» دانسته است، درحالی که ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی فاقد چنین تصریحی است. به این ترتیب، فاعل معنوی می‌بایست از شرایط عینی که به او امکان نظارت و کنترل بر ارتکاب جرم را می‌دهد، مطلع باشد. افزون بر اساسنامه، رویه دیوان نیز بر این امر تأکید دارد. دیوان در پرونده انتاگاندا اعلام نمود: صرف اینکه او از این موضوع آگاه بوده یا قصدش بر این بوده که رفتارش بخشی از یک حمله سازمان‌یافته

۱. اگرچه قانون‌گذار ارتکاب جرائم مطلق را منوط به تحقق نتیجه ندانسته است، اما در برخی از این جرائم، سوءنیت خاص ضروری و جزئی از رکن معنوی است. نک: ماده ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ در خصوص بزه نشر اکاذیب.

۲. برای آگاهی بیشتر در این زمینه، نک: (رشنودی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۱۶-۸۹).

علیه جمعیت غیرنظامی باشد، برای اثبات کافی است. در رابطه با جنایت جنگی نیز همین که متهم از شرایط عینی وجود مخاصمه مسلحانه آگاه باشد، کفایت می‌کند. در خصوص اتهام به کارگیری کودکان زیر ۱۵ سال، با توجه به حضور این کودکان در میان نیروهای محافظ شخصی انتاگاندا و ارتباط مستمر آنها با متهم، دیوان به این نتیجه رسید که متهم بدون هیچ‌گونه تردید معقولی، از سن کودکان و به کارگیری آنها در مخاصمات مسلحانه مطلع بوده است (ICC, Ntaganda, 2019: 1174-1189). بنابراین در پرونده مذکور، در خصوص جرائم کودک‌سربازها و جنایات ارتكابی توسط دیگر سربازان تحت کنترل انتاگاندا از جمله تجاوز و حملات علیه غیرنظامیان، وی به‌عنوان فاعل معنوی محکوم گردید.

۴. نوع و دامنه مسئولیت کیفری

در اساسنامه دیوان و رویه آن، اشخاصی که به‌وسیله دیگری مرتکب جنایات مشمول صلاحیت دیوان می‌شوند، تحت عنوان مباشر غیرمستقیم یا فاعل معنوی مسئول شناخته شده و به‌عنوان مرتکب اصلی (نه شریک یا معاون) سزاوار کیفر هستند. از نظر دیوان، اگرچه نقش مباشر مادی که گاهی به‌صورت جمعی و در قالب شرکای مادی جنایت عمل می‌کنند، با نقش فاعل معنوی که طراحی و هدایت ارتکاب جنایت را برعهده دارد، متفاوت است، اما از نظر مسئولیت کیفری، تفاوتی میان آنها وجود ندارد.^۱ به این ترتیب، دیوان دامنه مسئولیت فاعل معنوی را به‌طور مشخص در پرتو نظریه ذهنی‌گرایی^۲ که قائل به مجازات یکسان با مباشر مادی است، تبیین کرده است.

این موضوع در نظام کیفری ایران جای تأمل دارد؛ زیرا با وجود آنکه قانون‌گذار فاعل معنوی جرم را به رسمیت شناخته و آن را از مباشر مادی، شرکا و معاونین جرم متمایز ساخته است، اما هنوز به‌عنوان یک نظریه عمومی و جامع مورد پذیرش قرار نداده و صرفاً در برخی مواد پراکنده و بر پایه نظریه ذهنی‌گرایی به آن اشاره کرده است که تقریباً به تمامی آنها پرداخته شد. بر این اساس در مواردی که قانون به‌طور خاص و صریح،

۱. البته در صورت به‌کارگیری عاملین بی‌تقصیر برای ارتکاب جرم (صغار یا اشخاص دارای حسن نیت)، مباشران دارای این اوصاف، فاقد مسئولیت شناخته می‌شوند.

۲. دیدگاه ذهنی‌گرایی با تأکید بر عنصر «سرزنش»، در مجازات فاعل معنوی اعتقاد به برابری کیفر او با مباشر مادی دارد. اما در مقابل دیدگاه عینی‌گرایی با تأکید بر عنصر «صدمه»، مجازات فاعل معنوی را مشابه مجازات معاون جرم و کمتر از کیفر مباشر مادی می‌داند.

مسئولیت کیفری فاعل معنوی را مشخص نکرده و صرفاً به مسئولیت مباشرتی پرداخته است، باید این نوع مسئولیت تبیین گردد. به بیان دیگر، در شرایطی که برای فاعل معنوی نه مسئولیت مباشرتی تصریح شده و نه نظریه ذهنی گرایي مورد پذیرش قرار گرفته و در عین حال، وی فرد یا افرادی را به ارتکاب جرمی نظیر قتل مستوجب قصاص وادار کرده است، این پرسش مطرح می‌گردد که مبنای مسئولیت کیفری او چیست و چگونه باید آن را تحلیل نمود؟ پاسخ به پرسش یاد شده نیازمند تفکیک است:

نخست، چنانچه قانون برای فاعل معنوی صرف نظر از وضعیت مباشر جرم مجازات مشخصی تعیین کرده باشد، همان کیفر ملاک عمل قرار خواهد گرفت. برای مثال، اکراه در جنایت بر نفس (قتل) به موجب ماده ۳۷۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ رافع مسئولیت کیفری نیست و مباشر مادی قصاص و فاعل معنوی یا اکراه کننده، به مجازات حبس ابد محکوم می‌گردد یا طبق ماده ۵۷۸ بخش تعزیرات مصوب ۱۳۷۵، چنانچه فرد بازداشت شده در پی اعمال شکنجه توسط مأمور و به دستور مقام آمر، جان خود را از دست دهد، مأمور به عنوان مباشر به مجازات قتل و آمر به مجازات آمر قتل محکوم خواهد شد.^۱

دوم، گاهی فاعل معنوی، واجد نقش سردستگی با تمامی ارکان و شرایط آن است. به منظور تأمین امنیت جامعه و کنترل حالت خطرناک^۲ اشخاصی که موتور محرک رفتار مجرمانه هستند و این امر که مبارزه با بازوی اجرایی (مباشر مادی) بدون مقابله مناسب با مغز متفکر جرم، نتیجه مؤثری نخواهد داشت (Von Hirsch, 2008: 371)، در صورت احراز شرایط سردستگی قانون مجرمانه، می‌توان فاعل معنوی را بر اساس نهاد یاد شده، مسئول و مجازات نمود. به عبارتی، در این موارد که فاعل معنوی به عنوان تشکیل دهنده، طراح، سازمان دهنده یا اداره کننده گروه مجرمانه یا سازمان شناخته می‌شود، وفق ماده ۱۳۰ قانون مزبور: «به حداکثر مجازات شدیدترین جرمی که اعضای آن گروه در راستای اهداف همان گروه مرتکب شوند، محکوم می‌گردد؛ مگر آنکه جرم ارتكابی موجب حد یا قصاص یا دیه باشد که در این صورت، به حداکثر مجازات معاونت در آن جرم محکوم می‌شود...». بنابراین در مواردی که کیفر فاعل معنوی بر مبنای نقش و مسئولیت سردستگی تعیین می‌گردد، قانون‌گذار در جرائم تعزیری از رویکرد ذهنی‌گرایی پیروی کرده

۱. نک: ماده ۱۸ قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر و الحاق موادی به آن مصوب ۱۳۸۹.

2. Dangerousness

(مصدق، ۱۴۰۲: ۲۶۱) و در جرائم مستوجب حد، قصاص و دیه با تعیین حداکثر کیفر معاونت، رویکرد خود را مبتنی بر نظریه عینی‌گرایی قرار داده است.^۱

سوم، در مواردی، نوع رفتار فاعل معنوی جرم با اعمال مادی معاونت مطابقت می‌نماید. در این گونه موارد، بر مبنای نظریه عینی‌گرایی، مسئولیت او بر اساس مواد ۱۲۶ و ۱۲۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تعیین می‌گردد (مسئولیت معاونتی). البته گفتنی است زمانی که فاعل معنوی، جرم را به وسیله عاملین بی‌تقصیر مرتکب می‌شود، گاهی این عاملین را مقنن شخصاً مشخص و بر مبنای وضعیت او مسئولیت فاعل معنوی را تشدید کرده است. برای نمونه بند اخیر ماده ۱۲۸ قانون مذکور مقرر داشته است: «هرکس در رفتار مجرمانه فرد نابالغی معاونت کند به حداکثر مجازات معاونت در آن جرم محکوم می‌شود». به این ترتیب، برخلاف دیوان که صرفاً نظریه ذهنی‌گرایی را پذیرفته است، حقوق کیفری ایران با رویکردی مختلط، هر دو نظریه ذهنی‌گرایی و عینی‌گرایی را مورد توجه قرار داده است.

چهارم، در غیر از موارد سه گانه ذکر شده، وجه افتراق در حقوق ایران زمانی ظهور می‌یابد که در صورت فقدان نص، توان نوع و کیفیت رفتار فاعل معنوی را در قالب سردستگی یا معاونت مشخص کرد؛ در چنین شرایطی، با استناد به اصل قانونی بودن جرم و مجازات، امکان مجازات فاعل معنوی وجود ندارد.

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی نهاد فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران و دیوان کیفری بین‌المللی ما را به مهم‌ترین وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها رهنمون می‌سازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که فاعل معنوی در هر دو نظام حقوقی در ارکان قانونی، مادی و معنوی دارای وجوه تشابه و تمایز هستند. افزون بر این، از حیث نوع و دامنه مسئولیت کیفری نیز وجوه اشتراک و افتراق قابل توجهی دارند. با وجود اینکه تحدید دکرترین فاعل معنوی به جنایات موضوع صلاحیت دیوان و پیش‌بینی پراکنده آن در قوانین ایران، جلوه‌ای از تشابه محسوب می‌گردد، اما پذیرش آن به‌عنوان یک نظریه عمومی در اساسنامه و عدم پذیرش عمومیت آن در کلیات حقوق

۱. مبنای این تفکیک روشن است. مجازات‌های شرعی طبق دستور شارع، تنها شامل فردی می‌شود که عمل مجرمانه را مرتکب شده باشد، نه سایرین.

کیفری ایران، هم‌زمان می‌تواند جلوه‌ای از تمایز شناخته شود. ارتکاب جرم از طریق دیگری و بدون مداخله در رکن مادی، به موازات پیش‌بینی نحوه ارتکاب از طریق عاملیت بی‌تقصیر و عاملیت با تقصیر و داشتن اقتدار قانونی و عملی که در روبه دیوان کیفری بین‌المللی از آن به معیار کنترل مؤثر جنایت تعبیر می‌گردد، نمودهای مهم از وجوه تشابه فاعل معنوی در نظام‌های حقوقی یاد شده را به تصویر کشیده است. در درون عنصر مادی، لزوم ارتکاب فعل مثبت از سوی فاعل معنوی در حقوق ایران و امکان تحقق جنایات مشمول صلاحیت دیوان با ترک فعل، به‌عنوان یکی از نمودهای افتراق برجسته است؛ چندان که در جرائم مقید، از ضرورت وجود رابطه سببیت بین رفتار فیزیکی و نتیجه حاصله در این نظام‌ها سخن به میان است.

اشتراک رکن روانی فاعل معنوی در نظام حقوقی ایران و دیوان، بدین گونه است که در جرائم مقید، سوءنیت عام و خاص ضروری است، اما در جرائم مطلق، اصولاً قصد رفتار کافی است. در صورت ارتکاب جرم نیازمند به وقوع نتیجه خاص، در فرض عدم وجود قصد مستقیم، فاعل معنوی باید علم یا آگاهی به حتمیت یا احتمال وقوع نتیجه داشته باشد. در عین حال به‌عنوان یک تمایز، اساسنامه دیوان از آگاهی به شرایط موجود سخن به میان آورده که در حقوق ایران به آن تصریح نشده است، هرچند که فاعل معنوی زمانی به وقوع نتیجه آگاه است که تصدیق ذهنی او بر حتمیت یا احتمال وقوع نتیجه ناشی از دلایل منطقی و شواهد عینی ازجمله شرایط بوده و عملاً نیز چنین حتمیت و احتمالی وجود داشته باشد.

پیرامون نوع و دامنه مسئولیت فاعل معنوی در نظام‌های مزبور، دیوان در پرتو نظریه ذهنی‌گرایی، فاعل معنوی را تحت عنوان مباشر غیرمستقیم، مسئول شناخته و به‌عنوان مرتکب اصلی (نه شریک یا معاون) شایسته کیفری یکسان با مباشر مادی می‌داند. در حقوق کیفری ایران، رویکردهای مختلفی اتخاذ شده است. از یک سو، اگرچه فاعل معنوی را به‌عنوان هدایت‌گر و مغز متفکر جرم به رسمیت شناخته و آن را متفاوت از مباشر مادی، شرکا و معاونین جرم قلمداد کرده است، اما به‌طور پراکنده بر اساس نظریه ذهنی‌گرایی، مسئولیت کیفری فاعل معنوی را اصولاً مسئولیت مباشرتی می‌داند. از سوی دیگر، در موارد سکوت پیرامون مسئولیت کیفری فاعل معنوی، باید موضوع را دسته‌بندی و تحلیل نمود؛ بدین صورت که گاهی فاعل معنوی به‌عنوان تشکیل‌دهنده، طراح، سازمان‌دهنده یا اداره‌کننده گروه مجرمانه یا سازمان، واجد نقش سردستگی

است. در این موارد در پرتو نظریه مختلط، وفق ماده ۱۳۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تعیین مسئولیت می‌گردد. در غیر این صورت و در مواردی که نوع رفتار فاعل معنوی جرم با اعمال مادی معاونت مطابقت می‌نماید، بر اساس نظریه عینی‌گرایی، مسئولیت او معاونتی بوده و طبق مواد ۱۲۶ و ۱۲۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ اقدام می‌شود. در غیر از این موارد به‌عنوان نمودی از وجه افتراق این نظام با دیوان، بر اساس اصل قانونی بودن جرائم، فاعل معنوی قابل مجازات نیست.

با توجه به ماهیت متفاوت فاعل معنوی از سایر اشکال مسئولیت و مفاهیم مشابه در حقوق کیفری ایران، به‌منظور جلوگیری از بی‌کیفر ماندن مباشران غیرمستقیم و متفکران رفتار مجرمانه، همانند دیوان کیفری بین‌المللی، پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار ایران آن را به‌عنوان یک نهاد حقوقی پیش‌بینی و مسئولیت کیفری همسان با مباشر مادی یا بیش از آن مقرر نماید. در این راستا ارتکاب جرم به‌وسیله عاملین دیگر را با هر کیفیتی (با تقصیر یا بی‌تقصیر) پذیرفته و به کار گرفتن اشخاص فاقد مسئولیت یا دارای حسن‌نیت را وصفی مشدده تلقی کند.

فهرست منابع

- اردبیلی، محمدعلی (۱۳۹۳). **حقوق جزای عمومی**، جلد ۲، چاپ سی و دوم، تهران: انتشارات میزان.
- اردبیلی، محمدعلی و فروتن، مصطفی (۱۳۹۵). «فاعل معنوی در حقوق کیفری ایران»، **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، شماره ۷۳.
- اکرمی، روح‌الله (۱۴۰۲). «مسئولیت مأمور نسبت به اوامر غیرقانونی در حقوق کشورهای مسلمان با تأکید بر نظام حقوقی ایران»، **دوفصلنامه مطالعات حقوق تطبیقی**، شماره ۱.
- جانی‌پور، مجتبی و لادمخی، معصومه (۱۳۹۳). «مفهوم موسع اقدامات مجرمانه مشترک در حقوق کیفری بین‌الملل»، **فصلنامه پژوهش حقوق کیفری**، شماره ۶.
- جعفری، فریدون (۱۳۹۸). **دیوان کیفری بین‌المللی و جهانی‌سازی حقوق کیفری**، چاپ دوم، تهران: انتشارات میزان.
- خالقی، ابوالفتح (۱۳۹۴). **حقوق بین‌الملل کیفری عمومی**، چاپ دوم، تهران: انتشارات مجد.
- رستمی، هادی (۱۴۰۳). «سیاست‌گذاری کیفری در قبال شیوه‌های کنترل ذهن و القانات روانی»، **فصلنامه مجلس و راهبرد**، دوره ۳۱، شماره ۱۱۹.
- رشنودی، عارف و اردبیلی، محمدعلی (۱۳۹۷). «مسئولیت مبتنی بر فعالیت مجرمانه مشترک در حقوق بین‌الملل کیفری»، **دوفصلنامه آموزه‌های حقوق کیفری**، شماره ۱۶.
- رشنودی، عارف؛ اردبیلی، محمدعلی؛ علی‌محمدی، عمران و میرزائی، زهرا (۱۴۰۳). «مفهوم علم در حقوق کیفری ایران و دیوان کیفری بین‌المللی»، **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، شماره ۳.
- رضوی‌فرد، بهزاد (۱۳۹۳). «کیفیات مشدده در فرایند کیفردهی جنایات بین‌المللی»، **فصلنامه پژوهش حقوق کیفری**، شماره ۶.
- روبو، دیدیه (۱۴۰۳). **حقوق کیفری بین‌المللی**، ترجمه: بهزاد رضوی‌فرد و محمد فرجی، چاپ دوم، تهران: انتشارات میزان.
- ساک، کریانگ و شیاپزری، کیتی (۱۳۹۶). **حقوق بین‌الملل کیفری**، ترجمه: بهنام یوسفیان و محمد اسماعیلی، چاپ هفتم، تهران: انتشارات سمت.
- سبحانی، مهین و باقری، نادیا (۱۳۹۹). «ماهیت و انواع مسئولیت معاونت در دیوان‌های بین‌المللی کیفری»، **فصلنامه مطالعات حقوقی**، شماره ۲.

سیدزاده‌ثانی، سید مهدی و مشیراحمدی، علی‌رضا (۱۴۰۳). «امکان‌سنجی احراز مسئولیت ناشی از آسیب‌های فرانسلی با مطالعه موردی پرونده کاتانگا»، **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، شماره ۱۰۵.

شامیاتی، هوشنگ (۱۳۹۳). **حقوق جزای عمومی**، جلد ۲، تهران: انتشارات مجد.

طهماسبی، جواد (۱۳۹۵). **صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی**، چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.

غریبی، آرش و خالقی، ابوالفتح (۱۴۰۱). «رکن معنوی معاونت در جنایات بین‌المللی»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، شماره ۶۸.

غلامی، علی و بحیرایی، امیرحسین (۱۳۹۶). «فاعل معنوی جرم و ارتباط آن با مفاهیم مشابه»، **فصلنامه تعالی حقوق**، شماره ۲۰.

فاخری، نریمان و صالحی، جواد (۱۳۹۳). «رویه شعب بدوی و تجدیدنظر دیوان کیفری بین‌المللی در اصلاح اتهامات لوبانگا: از هماهنگی تا تعارض میان آیین‌نامه دیوان با اساسنامه رم»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، شماره ۵۱.

فتحی، محمدجواد (۱۴۰۰). **تأملاتی در حقوق جزای عمومی**، چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.

قربانی، افسانه و سبحانی، مهین (۱۴۰۳). «بررسی ماهیت و انواع فاعل معنوی در دیوان کیفری بین‌المللی»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، شماره ۷۴.

محمودیان، کامران؛ اردبیلی، محمدعلی؛ آشوری، محمد و مهرا، نسرين (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی امر آمر قانونی در ترازوی قابلیت سرزنش اخلاقی»، **دوفصلنامه حقوق تطبیقی**، شماره ۱.

مرادی، حسن (۱۳۷۳). **شرکت و معاونت در جرم**، چاپ اول، تهران: انتشارات میزان.

مصدق، محمد (۱۴۰۲). **شرح قانون مجازات اسلامی**، چاپ پانزدهم، تهران: انتشارات جنگل.

منصورآبادی، عباس (۱۴۰۱). **مختصر حقوق جزای عمومی**، چاپ چهارم، تهران: انتشارات میزان.

مهرا، نسرين و چنگانی، فرشاد (۱۴۰۳). «کیفیت علم به وقوع نتیجه مجرمانه (در پرتو مفهوم معرفی شناختی علم)»، **فصلنامه حقوق اسلامی**، شماره ۸۰.

میرکمالی، علی‌رضا؛ پورمازار، محمد و نریمانی، محمدرضا (۱۳۹۷). «نظریه فعالیت مجرمانه مشترک در پرتو آرای دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق»، **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، شماره ۸۲.

میرمحمدصادقی، حسین (۱۴۰۰). **دادگاه کیفری بین‌المللی**، چاپ دهم، تهران: انتشارات دادگستر.

میرمحمدصادقی، حسین (۱۴۰۲). **حقوق جزای عمومی**، جلد ۲، چاپ سوم، تهران: انتشارات دادگستر.

نوروزی، میثم؛ ابوالقاسمی، ساناز و اسکندری، مهدی (۱۴۰۳). «تأملی بر نقش دیوان بین‌المللی کیفری در توسعه و حمایت از حقوق بشر»، **فصلنامه تعالی حقوق**، شماره ۳.

هارت، اچ. آل. ای و هونوره، تونی (۱۳۹۲). **سببیت در حقوق (حقوق کیفری)**، ترجمه: حسین آقایی‌نیا، چاپ دوم، تهران: انتشارات میزان.

الهام، غلامحسین و برهانی، محسن (۱۳۹۵). **درآمدی بر حقوق جزای عمومی**، جلد ۱، چاپ دوم، تهران: انتشارات میزان.

یوسفیان شوردلی، بهنام (۱۳۹۳). **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، شماره ۶۸، «جستجوی توصیفی مناسبی برای مسئولیت جنایتکاران بین‌المللی فراسوی مباشرت مادی»،

References

- Eser, A. (2002). Individual criminal responsibility. In A. Cassese, P. Gaeta, & J. R. W. D. Jones (Eds.), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A commentary*. Oxford University Press.
- Giliker, P. (2010). *Vicarious liability in tort* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- International Criminal Court. (2008, September 30). *Case of Prosecutor v. Germain Katanga & Mathieu Ngudjolo Chui*, Pre-Trial Chamber, No. ICC-01/04-01/07-717. <https://www.icc-cpi.int>
- International Criminal Court. (2014, December 1). *Case of Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Appeals Chamber, No. ICC-01/04-01/06 A 5. <https://www.icc-cpi.int>
- International Criminal Court. (2016, March 21). *Case of Prosecutor v. Bemba Gombo*, Trial Chamber III, No. ICC-01/05-01/08-3344. <https://www.icc-cpi.int>
- International Criminal Court. (2017, March 24). *Case of Prosecutor v. Germain Katanga*, No. ICC-01/04-01/07-3728-tENG. <https://www.icc-cpi.int>
- International Criminal Court. (2019, July 8). *Case of Prosecutor v. Bosco Ntaganda*, Trial Chamber, No. ICC-01/04-02/06. <https://www.icc-cpi.int>
- International Criminal Court. (2023, March 17). *Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova*. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and-maria>
- International Criminal Court. (2024, November 21). *Situation in the State of Palestine: ICC Pre-Trial Chamber I rejects the State of Israel's challenges to jurisdiction and issues warrants of arrest for Benjamin Netanyahu and Yoav Gallant*. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-state-palestine-icc-pre-trial-chamber-i-rejects-state-israels-challenges>
- International Criminal Court. (2025, January 23). *Situation in Afghanistan: ICC Pre-Trial Chamber II issues arrest warrants for Haibatullah Akhundzada and Abdul Hakim Haqqani*. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-afghanistan-icc-pre-trial-chamber-ii-issues-arrest-warrants-haibatullah-akhundzada-and>
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (1999, May 21). *Case of Prosecutor v. Kayishema & Ruzindana*, Trial Chamber II, No. ICTR-95-1-T. <https://unictr.irmct.org>
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (2004, May 10). *Case of Prosecutor v. Simba*, Amended Indictment, No. ICTR-2001-76-I. <https://unictr.irmct.org>
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (2004, December 13). *Case of Prosecutor v. Ntakirutimana and Ntakirutimana*, Appeals Chamber, Nos. ICTR-96-10-A & ICTR-96-17-A. <https://unictr.irmct.org>
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (2006, July 7). *Case of Prosecutor v. Gacumbitsi*, Appeals Chamber, No. ICTR-2001-64-A. <https://unictr.irmct.org>

- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (1999, July 15). *Case of Prosecutor v. Duško Tadić*, Appeals Chamber, No. IT-94-1-A. <https://www.icty.org>
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2005, February 28). *Case of Prosecutor v. Kvočka et al.*, Appeals Chamber, No. IT-98-30/1-A. <https://www.icty.org>
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2006, September 27). *Case of Prosecutor v. Krajišnik*, Trial Chamber II, No. IT-00-39-T. <https://www.icty.org>
- Jain, N. (2013). Individual responsibility for mass atrocity: In search of a concept of perpetration. *The American Journal of Comparative Law*, 61(4), 830-872.
- Kononenko, L. (2016). Prohibiting the use of child soldiers: Contested norm in contemporary human rights discourse. *Nordic Journal of Human Rights*, 34(2), 89-103.
- Roberta, A. (2002). Command responsibility: A case study of alleged violations of the laws of war at Khiam Detention Center. *Journal of Conflict and Security Law*, 7(2), 191-231.
- Stahn, C. (2015). *The law and practice of the International Criminal Court*. Oxford University Press.
- Ventura, M. (2019). Aiding and abetting. In J. de Hemptinne, R. Roth, & E. van Sliedregt (Eds.), *Modes of liability in international criminal law*. Cambridge University Press.
- Von Hirsch, A. (2008). *Past or future crimes: Deservedness and dangerousness in the sentencing of criminals* (4th ed.). Rutgers University Press.
- Webster, T. (2007). Babes with arms: International law and child soldiers. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 39(2), 226-254.

In Persian

- Akrami, R. (2023). The responsibility of an agent for unlawful orders in the law of Muslim countries with emphasis on the Iranian legal system. *Comparative Law Studies Biannual*, (1), pp. [In Persian]
- Ardabili, M. A. (2014). *General criminal law* (Vol. 2, 32nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Ardabili, M. A., & Foroutan, M. (2016). The moral perpetrator in Iranian criminal law. *Legal Research Quarterly*, (73), pp. [In Persian]
- Elham, G., & Borhani, M. (2016). *An introduction to general criminal law* (Vol. 1, 2nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Fakhri, N., & Salehi, J. (2014). The practice of the Trial and Appeals Chambers of the International Criminal Court in amending the charges in Lubanga: From harmony to conflict between the Regulations of the Court and the Rome Statute. *International Law Journal*, (51), pp. [In Persian]
- Fathi, M. J. (2021). *Reflections on general criminal law* (1st ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Gharibi, A., & Khaleghi, A. (2022). The mental element of aiding and abetting in international crimes. *International Law Journal*, (68), pp. [In Persian]
- Gholami, A., & Bahrāei, A. H. (2017). The moral perpetrator of crime and its relationship with similar concepts. *Ta'ali-ye Hoquq [Excellence of Law] Quarterly*, (20), pp. [In Persian]
- Hart, H. L. A., & Honoré, T. (2013). *Causation in the law (Criminal law)* (H. Aghaeinia, Trans., 2nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Jafari, F. (2019). *The International Criminal Court and the globalisation of criminal law* (2nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Janipour, M., & Ladmokhi, M. (2014). The broad concept of joint criminal enterprise in international criminal law. *Criminal Law Research Quarterly*, (6), pp. [In Persian]
- Khaleghi, A. (2015). *General international criminal law* (2nd ed.). Majd Publishing. [In Persian]

- Mahmoudian, K., Ardabili, M. A., Ashouri, M., & Mehra, N. (2020). A comparative study of the superior orders defence in the balance of moral blameworthiness. *Comparative Law Biannual*, (1), pp. [In Persian]
- Mansourabadi, A. (2022). *A concise guide to general criminal law* (4th ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Mehra, N., & Changani, F. (2024). The quality of knowledge of the occurrence of a criminal result (In light of the epistemological concept of knowledge). *Islamic Law Quarterly*, (80), pp. [In Persian]
- Mirkamali, A. R., Pourmazar, M., & Narimani, M. R. (2018). The theory of joint criminal enterprise in the light of the judgments of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Legal Research Quarterly*, (82), pp. [In Persian]
- Mirmohammadsadeghi, H. (2021). *The International Criminal Court* (10th ed.). Dadgostar Publishing. [In Persian]
- Mirmohammadsadeghi, H. (2023). *General criminal law* (Vol. 2, 3rd ed.). Dadgostar Publishing. [In Persian]
- Moradi, H. (1994). *Complicity and aiding and abetting in crime* (1st ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Mossadegh, M. (2023). *Commentary on the Islamic Penal Code* (15th ed.). Jangal Publishing. [In Persian]
- Norouzi, M., Abolghasemi, S., & Eskandari, M. (2024). A reflection on the role of the International Criminal Court in the development and protection of human rights. *Ta'ali-ye Hoquq [Excellence of Law] Quarterly*, (3), pp. [In Persian]
- Qorbani, A., & Sobhani, M. (2024). An examination of the nature and types of moral perpetrator in the International Criminal Court. *International Law Journal*, (74), pp. [In Persian]
- Rashnavadi, A., & Ardabili, M. A. (2018). Responsibility based on joint criminal enterprise in international criminal law. *Criminal Law Doctrines Biannual*, (16), pp. [In Persian]
- Rashnavadi, A., Ardabili, M. A., Alimohammadi, O., & Mirzaei, Z. (2024). The concept of knowledge in Iranian criminal law and the International Criminal Court. *Comparative Research Quarterly of Islamic and Western Law*, (3), pp. [In Persian]
- Razavifard, B. (2014). Aggravating circumstances in the sentencing process of international crimes. *Criminal Law Research Quarterly*, (6), pp. [In Persian]
- Reubot, D. (2024). *International criminal law* (B. Razavifard & M. Faraji, Trans., 2nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Rostami, H. (2024). Criminal policy towards methods of mind control and psychological inducements. *Majlis and Strategy Quarterly*, 31(119), pp. [In Persian]
- Sak, K., & Scheizer, K. (2017). *International criminal law* (B. Yousefian & M. Esmacili, Trans., 7th ed.). SAMT Publications. [In Persian]
- Seyedzadeh Sani, S. M., & Moshirahmadi, A. R. (2024). Feasibility of establishing responsibility arising from transgenerational harm with a case study of the Katanga case. *Legal Research Quarterly*, (105), pp. [In Persian]
- Shambiati, H. (2014). *General criminal law* (Vol. 2). Majd Publishing. [In Persian]
- Sobhani, M., & Bagheri, N. (2020). The nature and types of accomplice liability in international criminal tribunals. *Legal Studies Quarterly*, (2), pp. [In Persian]
- Tahmasebi, J. (2016). *The jurisdiction of the International Criminal Court* (1st ed.). Mizan Publishing. [In Persian]
- Yousefian Shouredeli, B. (2014). The joint criminal enterprise: In search of an appropriate descriptive framework for the responsibility of international criminals beyond material perpetration. *Legal Research Quarterly*, (68), pp. [In Persian]